

Marcin Starnawski – socjolog i pedagog, adiunkt na Uniwersytecie Dolnośląskim DSW we Wrocławiu; członek European Society for Research on the Education of Adults (ESREA), współpracownik London Centre for the Study of Contemporary Antisemitism. Laureat nagrody im. Prof. Ireny Lepalczyk za prace badawcze z pedagogiki społecznej w 2018 roku (za książkę *Socjalizacja i tożsamość żydowska w Polsce powojennej. Narracje emigrantów z pokolenia Marca '68*).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7536-3979>

e-mail: marcin.starnawski@dsw.edu.pl

Marcin Starnawski

Nowa diaspora. Transnarodowe kontakty wśród polskich Żydów po kampanii antysemickiej i emigracji 1968 roku¹

Wprowadzenie

Celem artykułu jest omówienie transnarodowych wymiarów następstw kampanii antysemickiej 1968 roku, której efektem była wymuszona emigracja około połowy ówczesnej żydowskiej populacji Polski. Rozpaczam od kontekstualizacji tego obszaru tematycznego i pytań badawczych. Kontekstualizacja dotyczy dekad po kampanii antysemickiej, w których zaszły procesy reintegracji wśród pomarcowych wychodźców i tych, którzy z Polski nie wyemigrowali. Następnie wskazuję na związek zaproponowanej perspektywy z istniejącą wiedzą na temat wpływu „wydarzeń marcowych” na polskich Żydów, podkreślając przydatność ramy wyznaczonej przez badania nad transnarodowością i diasporą dla uchwycenia procesu rozwoju sieci kontaktów wśród osób dotkniętych

¹ Tezy niniejszego artykułu zostały po raz pierwszy przedstawione w referacie na konferencji *East Central Europe at the Crossroads: Jewish Transnational Networks and Identities* w Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN w Warszawie 18 czerwca 2023 roku.

antysemityzmem oraz zrozumienia trwałości pamięci o wygnaniu i rozdzieleniu. Analityczne części artykułu zarysowują niektóre typowe aspekty doświadczenia diasporycznego w sekwencji diachronicznej – wczesne trajektorie, np. radzenie sobie z rozdzielaniem, następnie podtrzymanie społeczności poprzez zorganizowane zjazdy i formy globalnej komunikacji oraz próby reprezentacji – i zawierają spojrzenie na główne cechy działań zorientowanych na tworzenie lub odnawianie kontaktów. W końcowej części podejmują refleksję nad możliwymi ograniczeniami tego podejścia.

Wspomniana kampania antysemicka rozpoczęła się w czerwcu 1967 roku, gdy w reakcji na wojnę sześciodniową władze PRL zerwały stosunki dyplomatyczne z Izraelem i przystąpiły do antysyjonistycznych czystek w instytucjach państwowych, zwłaszcza w strukturach wojskowych. Kulminacja nastąpiła w marcu kolejnego roku jako odpowiedź władz partyjno-państwowych na rosnące niezadowolenie społeczno-polityczne, którego wyrazem były demonstracje młodego pokolenia. Co najmniej 15 tysięcy Żydów opuściło kraj do początku lat 70., większość jako uchodźcy pozbawieni polskiego obywatelstwa i mający za sobą upokarzające doświadczenia procedur urzędowych i celnych w okresie przedwyjazdowym. W kraju pozostały tysiące Żydów, którzy z różnych powodów nie dołączyli do fali emigracyjnej – czy to na mocy świadomej decyzji o pozostaniu w konkretnych okolicznościach, czy z braku możliwości wyjazdu, czy też dlatego, że emigracji nigdy nie brali pod uwagę.

Niniejsze studium koncentruje się na tym, co wydarzyło się po kryzysie politycznym w Polsce końca lat 60. Interesują mnie zmiany, które zaszły wśród polskich Żydów, zwłaszcza w pokoleniu wychowanym po II wojnie światowej. Na zmiany te patrzę w perspektywie długofalowej i globalnej. Niektórzy ówcześni komentatorzy opisywali tę sytuację jako „koniec żydostwa polskiego” (Bauman, 1969; Grynberg, 1968). Rzecz jasna, kolejne dekady pokazały błędność tego rodzaju obserwacji, bowiem zorganizowane życie żydowskie w Polsce trwało dalej w ostatnim dwudziestoleciu komunizmu, choć uwarunkowania polityczne były tu istotnym ograniczeniem (Berendt, 2014; Szydzisz, 2019), a w latach 90. i później przeszło proces ożywienia czy też odrodzenia, a nowe pokolenia odnalazły się w religijnie czy świecko rozumianej żydowskości, nierzadko po odkryciu rodzinnej tajemnicy związanej z żydowskim pochodzeniem (Borkowska, 2019; Gebert & Datner, 2011; Gudonis, 2001a, 2001b; Krajewski, 2023; Lorenz, 2016; Mazurczak, 2023; Reszke, 2013; Rosenson, 1996; Wiszniewska, 2014). Przemiany takie mogły następować jeszcze szybciej wśród emigrantów pomarcowych, ponieważ nowe kraje dawały możliwość praktykowania lub odnalezienia tożsamości żydowskiej względnie

nieobciążonej piętnem antysemityzmu – czy to w Izraelu, czy w którymś z krajów zachodnich, jak Stany Zjednoczone, Dania, Szwecja, Francja, Australia czy Kanada.

Poczucie społecznościowej przynależności wśród emigrantów pomarcowych opierało się na więzi pokoleniowej, którą w przestrzeni wychodźczej diaspory określały nie tylko doświadczenia dyskryminacji i wymuszonej emigracji z Polski, ale również pielęgnowane wspomnienia socjalizacji rówieśniczej w okresie przedemigracyjnym, a także to, co uznano za wartości kontynuacji czy budowania na nowo (pomoc wzajemna, spotkania towarzyskie i wspólnota kulturowa na różnych etapach doświadczeń emigracyjnych w obrębie sieci obejmującej ludzi w różnych krajach i na różnych kontynentach). Interesują mnie przejawy transnarodowości w procesach reintegracyjnych – te ostatnie można postrzegać jako zbiorową odpowiedź na piętno antysemityzmu i wykluczenia narodowego, którego skutkiem były rozproszenie i rozdzielenie przyjaciół, kolegów i krewnych. Niniejszy artykuł podejmuje kwestię tego, jak pomarcowi emigranci pozostawali ze sobą w kontakcie oraz jak podtrzymywali lub odnawiali kontakty z tymi, którzy zostali w Polsce. Jak tworzyli swoje sieci kontaktów na poziomie lokalnym i transnarodowym, w tym również w sformalizowanej postaci. Wreszcie, jak powstała pokoleniowa świadomość istnienia „nowej diaspory” w przestrzeni transnarodowej o wielu ośrodkach czy punktach odniesienia, do których należą Polska, Izrael i inne miejsca istotne dla pomarcowych emigrantów.

Perspektywa teoretyczno-metodologiczna

Kampania antysemicka z lat 1967–1968 i jej szerszy kontekst polityczny (kryzys legitymizacji biurokracji partyjno-państwowej, rola frakcji nacjonalistycznej i aparatu bezpieczeństwa, krytyka wewnątrz PZPR, protesty społeczne, zwłaszcza studenckie, lokalna i regionalna dynamika „wydarzeń marcowych”, aspekty międzynarodowe itd.) są dobrze zbadanym zjawiskiem w najnowszej historii Polski. Badacze analizowali propagandę nienawiści, udział sprawców instytucjonalnych i oddolnych, czystki w partii rządzącej, dyskryminację w miejscach pracy i edukacji, a także narastające poczucie alienacji ofiar. Wszystkie te czynniki były odpowiedzialne za zanik perspektyw dla Żydów w Polsce i doprowadziły do wytworzenia się przymusu sytuacyjnego, który pociągnął za sobą wychodźstwo tysięcy żydowskich rodzin, a dla tysięcy pozostałych oznaczał niepewność odnośnie do przyszłości w kraju (Czyżewski, 2024; Dahlmann, 2018; Eisler, 1991, 2006; Forecki, 2019; Gasztold-Seń, 2014; Głowiński, 1991, 2009; Konieczka, 2018; Krakowski, 2019; Mazurczak, 2023; Mędykowski, 2009;

Osęka, 1999, 2008, 2015; Plocker, 2022; Ptaszyńska & Ptaszyński, 2021; Rokicki & Stępień, 2004; Sęczyk, 2009; Skalska, 2007; Starnawski, 2016, 2017; Stola, 2000; Suleja, 2006; Szajda, 2021, 2024; Szaynok, 2007; Włodarczyk, 2018). Część badaczy koncentruje się na wpływie kampanii na instytucje żydowskie (Berendt, 2009; Datner & Pieńkowska, 2017; Markusz, 2020; Pęziński, 2014; Żbikowski, 2018), inni zaś na literackich reprezentacjach doświadczeń związanych z antysemicką stygmatyzacją (Artwińska, 2015; Czapliński, 2019; Dąbrowska, 2020; Kuczyńska-Koschany, 2017; Makarska, 2019; Starnawski, 2019a) lub na długofalowych powiązaniach między antysemickim antysyjonizmem w Polsce komunistycznej a nacjonalistyczną polityką pamięci w XXI wieku (Zawadzka, 2023).

Autorzy innych studiów nad społecznymi efektami kampanii z lat 1967–1968 wśród polskich Żydów uwzględniają późniejsze dekady, kreśląc systematyczny obraz socjologiczny wygnania lub doświadczeń nieemigrantów. W badaniach z lat 80. analizowano społeczno-kulturowe aspekty żydowskości w odniesieniu do realiów po 1968 roku, w tym przemiany tożsamości emigrantów polsko-żydowskich w Szwecji (Ilicki, 1988) oraz tożsamość Żydów mieszkających w Polsce u progu zmian określanych mianem „odrodzenia” żydowskiego (Irwin-Zarecka, 1990; Melchior, 1990). Wiele publikacji – zarówno analiz naukowych, jak i zbiorów wspomnień – dotyczy różnorodnych aspektów doświadczeń emigracyjnych w konkretnych krajach, zwłaszcza w Danii (Olszewski, 1993; Sochańska, 2022)², Szwecji (Englund, 2022; Górniok, 2017; Ilicki, 1988; Naszkowska, 2017), Stanach Zjednoczonych (Baral, 2015; Wiszniewicz, 2009) i Izraelu (Szajda, 2018; Wiszniewicz, 1992), inne zaś ukazują trajektorie wychodźcze w różnych miejscach, nawiązując też niekiedy do równoległych doświadczeń Żydów, którzy nie wyemigrowali (Grynberg, 2018; Mieszczanek, 1989; Starnawski, 2019b; Torańska, 2008; Tuszyńska i in., 2018; Wiszniewicz, 2008).

Warto przywołać studia, które inspirują do przyjęcia perspektywy transnarodowej w socjologii historycznej czy historii społecznej polskich Żydów po 1968 roku dzięki temu, że przybliżają losy Żydów powracających do Polski w latach 70. i później (Stępień, 2019), a także zagadnienie reintegracji emigrantów pomarcowych na przełomie XX i XXI wieku w ramach zlotów i poprzez czasopisma oraz wpływ długotrwałych procesów na tożsamość i poczucie wspólnoty (Molisak, 2019; Sobel, 2009, 2018; Starnawski, 2002, 2007, 2008; Szczepański, 2018). Huffnagle (2013) omawia polityczne i prywatne konteksty transnarodowych

² Warto wspomnieć też o dwóch filmach dokumentalnych ukazujących pokoleniowe zróżnicowanie doświadczeń wśród żydowskich uchodźców z Polski w Danii krótko po przybyciu do tego kraju (Marzyński, 1970/2010) oraz w pierwszej połowie lat 80. (Hirschorn, 1983).

kontaktów pomarcowych emigrantów i nieemigrantów. Tekst autorstwa Molisak (2019) ma szczególne znaczenie dla analizy czasopism emigracyjnych i aktywności internetowej jako sposobów reintegracji i tworzenia narracji o wspólnocie wśród emigrantów z pokolenia Marca '68, co jest po części również przedmiotem niniejszego artykułu.

Moja analiza zawarta w tym tekście sytuje doświadczenia żydowskie po 1968 roku w ramie zaproponowanej przez badania nad transnarodowością i diasporą (Urry, 2009; Vertovec, 2012). Transnarodowość łączę z pojęciem diaspery, podążając za perspektywą, która zyskała popularność w latach 90. XX wieku wraz z pojawieniem się interdyscyplinarnych studiów nad migracją i formacjami kulturowymi, zarówno historycznych, jak i osadzonych w kontekście globalizacji (Clifford, 1994; Gilroy, 1997; Hall, 1994; Tölöyan, 1991). Dla celów niniejszej analizy terminu „diaspora” używam w odniesieniu do rozproszonej populacji etnicznej lub narodowej zdolnej tworzyć, zachowywać lub odnawiać poczucie wspólnoty wśród należących do niej aktorów społecznych (jednostek, grup, organizacji itd.), zaś przez transnarodowość rozumiem kondycję społeczną cechującą się powiązaniem między aktorami jednostkowymi lub zbiorowymi ponad politycznymi i etnokulturowymi granicami państw narodowych³. Chaliand i Rageau (1997) sugerują, że „szczególny fakt diaspery” konstytuują: wymuszone rozproszenie, utrzymanie pamięci zbiorowej oraz wola zachowania tożsamości. Inną kwestią są stosunki między diasporą a ojczyzną (*homeland*). Z jednej strony możemy mieć do czynienia z pojedynczym centrum kulturowym lub politycznym danej diaspery – zazwyczaj jest to kraj czy region, z którego początek wzięło wychodźstwo, lub kraj/region postrzegany jako reprezentujący grupę bądź jako obiekt zbiorowych aspiracji, jak w przypadku koncepcji ojczyzny ideologicznej Ossowskiego (1984). Z drugiej strony nośnikiem kulturowego czy politycznego znaczenia dla diaspery może być więcej niż jeden kraj/region, a wówczas diaspora będzie mieć wiele centrów, lub sama kondycja diasporowa może być traktowana jako fundamentalna cecha kulturowa (D. Boyarin & Boyarin, 1993; J. Boyarin & Boyarin, 2002). Ci, którzy zostają, są wprawdzie przestrzennie oddzieleni od tych, którzy migrują, jednak, jak przekonuje Brah (1996), wspólnie należą do szerszej przestrzeni diaspery, która zdolna jest zachować poczucie wspólnoty pomimo różnorodnych doświadczeń związanych z przemieszczeniami. „Nieemigracja” może być zresztą zarówno dobrowolną strategią jednostek czy rodzin, które decydują się na rozłąkę, jak i efektem braku zasobów umożliwiających

³ W tej perspektywie w zasadzie wszystkie współczesne diaspery są, przynajmniej potencjalnie, sieciami transnarodowymi (w niemałym stopniu dzięki komunikacji cyfrowej), ale nie wszystkie zjawiska transnarodowe można sklasyfikować jako diaspery (procesy makroekonomiczne czy ruchy polityczne, choć często mają charakter transnarodowy, nie są same w sobie diasporami, mimo że doświadczenia diasporyczne obejmują aktywność gospodarczą lub polityczną).

emigrację, okoliczności czy innych ograniczeń (Van Hear, 1998, s. 44). Pytanie o to jak migrujący i niemigrujący radzą sobie z rozdzieleniem i jak dokonuje się ich reintegracja w czasie, należy do zagadnień, które poruszam w niniejszym artykule.

Koncentruję się na doświadczeniach „pokolenia Marca '68”, czyli tych polskich Żydów lub Polaków pochodzenia żydowskiego, których socjalizacja przebiegała w Polsce po II wojnie światowej i którzy w okresie masowej wymuszonej emigracji Żydów z Polski po marcu 1968 roku byli młodymi dorosłymi lub nastolatkami. Odpowiedzi na przedstawione wyżej pytania badawcze szukam poprzez analizę narracji autobiograficznych, badając, jak doświadczenia diasporyczne po 1968 roku zostały zapamiętane i jak są interpretowane, a także jakie znaczenie emigranci i nieemigranci przypisują tym wydarzeniom w swoim życiu. Na podstawowy materiał badawczy składają się anonimowe wywiady biograficzne przeprowadzone w ramach badań terenowych na przestrzeni ponad dwóch dekad: 69 wywiadów z emigrantami pomarcowymi w ich miejscu zamieszkania lub podczas zlotów w latach 2001–2007 (wywiady oznaczone jako seria I), 15 wywiadów przeprowadzonych podczas zlotu w 2017 roku (seria II) i 83 wywiady z osobami, które nie wyemigrowały z Polski, przeprowadzone w domach rozmówców lub *online* w latach 2021–2023 (seria III)⁴. Wobec obszerności bazy nagraniowej (około 320 godzin łącznie ze wszystkich trzech serii) niezbędny był wybór⁵ umożliwiający omówienie typowych (i typowo zróżnicowanych) aspektów narracji, zawierających zarówno epizody biograficzne, jak i doświadczenia podzielane w kontekście zbiorowym. Uzupełnieniem wywiadów jest prasa emigracyjna, zwłaszcza drukowany „Biuletyn «Reunion '68»” oraz internetowe pismo „Plotkies”, jak również inne źródła, w których obecne są relacje autobiograficzne (opublikowane wywiady i historie mówione, książki zawierające wspomnienia, filmy dokumentalne itp.). Wszystkie te źródła posłużyły też jako materiał empiryczny pozwalający ustalić fakty dotyczące powstawania

⁴ Wywiady z serii I w najszerszym zakresie były wcześniej wykorzystane w książce omawiającej formowanie się tożsamości żydowskiej w Polsce w okresie przed emigracją 1968 roku (Starnawski, 2016), a w mniejszym zakresie w publikacjach analizujących doświadczenie wymuszonej emigracji (Starnawski, 2017) oraz poemigracyjne przemiany tożsamościowe i środowiskowe (Starnawski, 2002, 2007, 2008, 2019b). Wywiady z serii II zostały przeprowadzone w czasie mojego pierwszego powrotu w „teren” badawczy po ponad dekadzie i, jak dotąd, wykorzystywane były śladowo (Starnawski, 2019b). Wywiady z serii III zostały przeprowadzone w ramach projektu zatytułowanego *Spółeczność żydowska w Polsce w następstwie kampanii antysemickiej lat 1967–1968. Doświadczenia biograficzne, przemiany tożsamości i dynamika środowiskowa*, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, rozpoczętego pod koniec 2021 roku i realizowanego przez zespół badaczy i badaczek z Uniwersytetu Dolnośląskiego DSW we Wrocławiu, Instytutu Slawistyki Polskiej Akademii Nauk oraz Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Dwie ostatnie instytucje w projekcie reprezentują Anna Zawadzka i Piotr Forecki, będący członkami zespołu badawczego i osobami, które przeprowadziły większość wywiadów (informacje o prowadzących wywiady znajdują się w bibliografii).

⁵ Podstawowe informacje o uczestnikach i uczestniczkach badań znajdują się w bibliografii.

sieci kontaktów i procesów reintegracji, zwłaszcza daty wydarzeń, uczestnictwa w zlotach czy nakładu biuletynu. Odpowiednie fragmenty tekstu ze źródeł zostały zakodowane w odniesieniu do głównego tematu i są cytowane dosłownie lub omawiane. A zatem, została zastosowana triangulacja danych badawczych (Flick, 2011, 2012) w ramach jakościowej analizy osobistych opowieści o życiu oraz tekstów, które odzwierciedlają zbiorowe działania na rzecz podtrzymania więzi wśród osób, dla których kampania antysemicka z lat 1967–1968, wymuszona emigracja oraz będące jej następstwem rozdzielanie były istotnymi zmianami biograficznymi i środowiskowymi.

Wczesne trajektorie: rozstania, ponowne spotkania i rozbieżność perspektyw

Już sam proces emigracji można postrzegać jako doświadczenie transnarodowe, na które składały się: kontakty z instytucjami dyplomatycznymi (zwłaszcza ambasadą holenderską reprezentującą interesy Izraela w Polsce po czerwcu 1967 roku) i żydowskimi organizacjami pomocowymi w punktach tranzytowych w Wiedniu i Rzymie (szczególną rolę odgrywały tu Sohnut i HIAS – Hebrew Immigrant Aid Society) czy dołączanie do krewnych w kraju docelowym. Wiele rodzin wyjeżdżało z Polski razem, ale przyjmowano też strategię emigracji „po kolei”, co niekiedy się przedłużało i mogło być efektem zmieniających się okoliczności oraz niepewności perspektyw dla tych, którzy pozostawali w Polsce⁶. Przykładem może być kobieta, która nie planowała emigrować, a z rodzicami (wyemigrowali w 1969 roku) spotkała się kilkakrotnie w Bułgarii i Jugosławii. Dopiero po powrocie z jednego z takich wyjazdów w 1973 roku postanowiła dołączyć do rodziców mieszkających w Niemczech, a później przenieść się do Francji (Wywiad I/13). Emigrant mieszkający w Danii czekał na dołączenie rodziców cztery lata:

Szedłem na Dworzec Główny [w Kopenhadze], brałem te pięć minut, miałem zawsze na to odłożone pieniądze i dzwoniłem do moich rodziców. Regularnie co tydzień, raz w tygodniu, w sobotę. Tak że słyszałem [ich], a mama słyszała mój głos. Na pewno sobie dedukowała, że nie tak tu źle jest [...]. Ale oni bardzo tęsknili i cztery lata później [...] oni przyjechali (Wywiad I/29).

⁶ Zob. zbiór listów pisanych między listopadem 1969 a czerwcem 1971 roku przez członków rodziny, z których część wyemigrowała, zaś część początkowo pozostała w Polsce, a później dołączyła do bliskich w Stanach Zjednoczonych (Bromberg i in., 2008).

Rozmówca, który nie emigrował, choć wyjechali jego siostra i najbliższy przyjaciel, tak mówił o radzeniu sobie z rozdzieleniem:

Cały czas utrzymywaliśmy [kontakt]. [...] Pisywaliśmy do siebie mniej więcej pięć listów tygodniowo. Ja mam część jeszcze. Absolutnie uważaliśmy, że widzimy się ostatni raz w życiu. [...] No bo świat się zawalił. No, ja miałem 18–19 lat i to nagle się zrobiło coś takiego: ludzie nagle wyjeżdżają, pakują cały swój dobytek [...]. No i żyjemy w świecie, który się zamyka coraz bardziej. Ja byłem... myśmy byli przekonani, że widzimy się ostatni raz (Wywiad III/4).

Od 1972 roku zaczął spotykać się z siostrą i przyjaciółmi w Bułgarii (Wywiad III/4). Dla innych sposobem komunikacji pod koniec lat 70. czy na początku lat 80. było nagrywanie kaset w domu i wysyłanie za granicę, o czym wspomniała jedna z rozmówczyń spośród nieemigrantów (Wywiad III/2). Dla osób pozostających w Polsce, mających ograniczone możliwości komunikacji, kontakt z krewnymi, nierzadko mieszkającymi w dalekim kraju, jeśli wykraczał poza pisanie listów, oznaczał konieczność zdania się na kontakt telefoniczny ze strony krewnych z emigracji albo konieczność oczekiwania całymi dniami na zamówione wcześniej połączenie. Rozmówczyni z Dolnego Śląska, której krewni wyemigrowali na początku lat 70. do Danii, opowiadała:

Albo mi powiedziano: „To musi pani czekać w kolejce”. Ja mówię: „Ja już czekam tydzień”. „To jeszcze nie przyszła pani kolejka”. I czekaliśmy... dzień i noc. [...] Albo połączyli, albo nie, albo trzeba było drugi raz zamawiać (Wywiad III/46).

Rozproszeni emigranci, często przeżywając szok wynikający z socjoekonomicznych, kulturowych czy językowych realiów nowego kraju, szukali się wzajemnie w nowym miejscu. Podtrzymywali wcześniejsze kontakty lub nawiązywali nowe w ośrodkach dla uchodźców, szkołach językowych, na uczelniach czy nawet na ulicy. Do połowy lat 70. powstały polsko-żydowskie organizacje w Skandynawii – Związek Żydów Polskich w Danii, później przemianowany na Związek Żydów z Polski w Danii, a także organizacja młodzieżowa pod nazwą Coordination Committee for the Activities of Polish Jewish Youth in Scandinavia (Komitet Koordynacyjny na rzecz Działalności Młodzieży Polsko-Żydowskiej w Skandynawii) z oddziałami w Danii i Szwecji. Organizacje te stworzyły przestrzeń budowania społeczności w środowisku emigrantów (Olszewski, 1993; Sochańska, 2022, ss. 38–39, 146–150, 179, 243). W szczególności Coordination Committee służył jako inicjatywa w zakresie edukacji żydowskiej i podnoszenia świadomości w kwestiach związanych

z Izraelem w młodszym pokoleniu emigrantów w latach 70. i 80. Obie skandynawskie organizacje wciąż prowadzą działalność⁷.

Jednak dość szybko inicjowano kontakty o charakterze transnarodowym. Były to wizyty u rodziny, przyjaciół i w innych kręgach towarzyskich w różnych krajach pomarcowej diaspory. Emigrant mieszkający w Danii wspominał swoją podróż do Izraela, którą odbył w latach 70.:

Bardzo ten wyjazd mną wstrząsnął. [...] [Ta wizyta] była też istotna dlatego, że ja tam, raz: spotkałem moją rodzinę, o której dużo nie wiedziałem. Dwa: spotkałem znajomych. To było takie pierwsze spotkanie po rozstaniu, a trzy: ten kraj mnie fascynował [...]. Ja w Izraelu czułem się fantastycznie. Ciągłe mi się wydawało, że na ulicy spotykam znajomych, gdzie nawet także pewien styl zachowania, dyskusji, rozmowy bardzo był mi bliski (Wywiad I/24).

Inna emigrantka, która osiadła w Australii, w pewnym okresie życia postanowiła pojechać do Izraela, gdzie spędziła trzy lata. Wspominała, że to doświadczenie pozwoliło jej pozbyć się strachu spowodowanego antysemickim piętnem i nadać jej żydowskiej tożsamości dumne poczucie przynależności, ponieważ „po czasie, kiedy ja mieszkałam w Izraelu, to mi zupełnie przeszło” (Wywiad I/55).

Jednak dla Żydów w Polsce podróż do Izraela była nie tylko przedsięwzięciem dużo trudniejszym, ale stwarzała też ryzyko, że będzie się przesłuchiwanym przez władze. Dlatego należało trzymać to w tajemnicy. Rozmówczyni z Dolnego Śląska opowiadała o wycieczce do Izraela w 1976. Odbyła ją z Danii, dokąd pojechała z córeczką w odwiedziny do rodziny brata. Poniżej cytuję fragment wywiadu z nią i jej nieżydowskim mężem:

Po dwóch tygodniach pobytu tam [w Danii], brat przychodzi i mówi: „Słuchaj, są tanie bilety do Izraela”. Ja mówię: „To jedźcie, ja nie jadę, ja nie mogę, ja się boję... Ja mam małe dziecko, ja się boję, ja nie jadę”. [Wtedy on powiedział:] „Jak ty nie pojedziesz, to zepsujesz nam wakacje, bo my też nie pojedziemy przez ciebie”. [...] No i ja mówię: „No dobra, ale jak ty to sobie wyobrażasz?”. On mówi: „Nic się nie martw, idziemy do ambasady, oni wszystko wiedzą, bo nie ty jedna z Polski jechałaś”. [...] Tak jakoś [zrobili], że nie wbili mi w paszport tej pieczątki [...]. Miałam tę wizę na... na kartce [...]. No i moje... moje roczne dziecko pojechało. [...] I tam żeśmy [byli] dwa tygodnie. I potem trzęsłam portkami jak nie wiem co, jak wracałam tutaj [do Polski]. Bo trzeba było paszport zdać.

⁷ Związek Żydów z Polski w Danii (Forbundet af jøder fra Polen i Danmark) oraz Coordination Committee wymienione są wśród działających organizacji żydowskich na stronie internetowej duńskiej społeczności żydowskiej: <https://mosaiske.dk/rabbinat/foreninger-3/> (Foreninger, b.d.).

[...] Bałam się, że to moje dziecko będzie po hebrajsku mówiło. Że się tam z dziećmi [bawiło], to [nauczyło się] „mama”, „nie”, „tak” – takie podstawowe [słowa] (Wywiad III/46).

Zapytana, czy mąż wiedział o jej podróży do Izraela, odpowiedziała: „Nikt nie wiedział. Nikt. No jak mogliśmy mu powiedzieć? [...] [Rozmówczyni zwraca się do męża:] Ty nie wiedziałeś, że ja jestem w Izraelu”. Ostatecznie mąż dowiedział się po jej powrocie, gdy pokazała mu zdjęcia, które w jej bagażu schowała szwagierka (Wywiad III/46).

Innym transnarodowym aspektem biografii emigrantów pokolenia „marcowego” były dalsze migracje – wyjazdy na stałe z pierwszego kraju osiedlenia. Życie w więcej niż jednym kraju poza Polską nie jest wśród tych emigrantów doświadczeniem rzadkim. Niektórzy z Izraela przeprowadzali się do Ameryki Północnej lub Europy Zachodniej, inni przyjeżdżali na stałe do Izraela z krajów, w których wcześniej zamieszkali jako uchodźcy, pozostali przemieszczali się według innych migracyjnych trajektorii. Decyzje miały charakter indywidualny, często wynikały z przypadkowych okoliczności, choć zasadniczo możliwe były dzięki dostępnym formom kapitału społecznego i kulturowego, jak sieci wsparcia w nowym kraju (krewni, przyjaciele, krewni współmałżonka itd.), szanse zawodowe lub edukacyjne (np. stypendia), kompetencje językowe, możliwość uzyskania wizy lub pozytywne nastawienie do samej perspektywy kolejnej zmiany kraju. Niektóre szczególne czynniki „wypychające” skłaniały emigrantów do szukania nowego miejsca: niezadowolająca sytuacja socjoekonomiczna czy zawodowa, potrzeba zmian po niepowodzeniach w życiu osobistym, brak perspektyw na udaną integrację, poczucie braku bezpieczeństwa, wyobcowanie itp.

Emigrant, który początkowo zamieszkał w Danii, postanowił opuścić ten kraj z powodu języka:

Spędzenie reszty życia, porozumiewając się w języku duńskim, wydawało mi się absurdem. Był koniec lat sześćdziesiątych i światowym *lingua franca* była już angielszczyzna. Lubiłem ten język i jeśli nie mogłem żyć w mojej mowie ojczystej, a taką decyzję podjąłem, skłonny byłem zadomowić się w języku angielskim, w żadnym innym (Dasko, 2008, s. 157).

Cześć emigrantów wskazywała na dystans kulturowy i niezdolność zintegrowania się ze społeczeństwem izraelskim jako powód wyjazdu z Izraela. Z kolei kobieta, która po emigracji z Polski spędziła dwa lata w Niemczech w połowie lat 70., stwierdziła, że „w tych Niemczech nie bardzo mogłam wytrzymać”, ponieważ kojarzyła ten kraj z nazizmem i „spuścizną po wojnie” (Wywiad I/13).

Doświadczenie kampanii antysemitkiej i wygnania sprawiło, że część emigrantów przedefiniowała swój stosunek do Polski. Na określenie dystansu emocjonalnego wobec kraju, z którego wyjechano, używano niekiedy określeń w rodzaju „kompletne wyrwanie”, „zamurowanie przeszłości” czy „zamknięcie polskich doświadczeń” (Wywiady I/12, I/62, I/37). Kobieta, będąca dzieckiem Żyda i nie-Żydówki, jako szesnastolatka wyemigrowała z rodzicami do Szwecji, gdzie przeszła konwersję na judaizm, zaś pod koniec lat 80. przeprowadziła się na stałe do Izraela. Na początku pierwszej dekady XXI wieku opowiadała, że od czasu emigracji nigdy nie odwiedziła Polski, która była dla niej „odległym kontynentem” (Wywiad I/37).

Integracja w nowym kraju – znalezienie nowego środowiska towarzyskiego i zawodowego, kontakt z nową kulturą, kształtowanie się nowej tożsamości oraz posiadanie dzieci urodzonych i wychowanych w tych realiach – zwłaszcza gdy nikt z rodziny nie pozostał w Polsce, mogła przyczyniać się do narastania poczucia rozdźwięku między nową sytuacją życiową a starym krajem. Słabnięcie więzi z Polską mogło wynikać też z barier instytucjonalnych. Taki był przypadek emigrantów w Skandynawii, którym władze PRL odmawiały zgody na wjazd do Polski w latach 70. (na temat Szwecji, zob. Jaworski, 2017, ss. 24, 34–40, 53; na temat Danii, zob. Sochańska, 2022, s. 239). Mimo to w końcowych dekadach komunizmu przyjazd z Polski do Danii, Szwecji czy innego kraju zachodniej Europy był łatwiejszy niż odnowienie kontaktu z krewnymi czy przyjaciółmi żyjącymi w Izraelu. Emigrant, który z Polski wyjechał do Izraela (na początku lat 80. przeprowadził się do Stanów Zjednoczonych) zwrócił uwagę na kulturowe i polityczne czynniki potęgujące rozdzielenie:

Nawet jeśli nie pozwalano tym ludziom [w Skandynawii], tym świeżym emigrantom wrócić do Polski od razu, mimo wszystko mogli słuchać radia polskiego, ciągle przyjeżdżał ktoś z Polski, i ten kontakt z polskością nie został przerwany. W Izraelu myśmy słuchali płyt, które żeśmy przywieźli z Polski, byliśmy pełni nostalgii za polską poezją, polskim teatrem i tak dalej, ale to umarło – może nie umarło śmiercią naturalną, ale to w jakimś sensie zostało, ja wiem, tak jak ogień, który... ogień zalany wodą, w którym jeszcze te kawałki czegoś tam się tlą... To nie zostało zupełnie wykończone, ale to nie było czymś najbardziej istotnym. Właśnie przez to, że było takie absolutne zerwanie stosunku między Izraelem a Polską (Wywiad I/40).

Bliskość geograficzna w istocie ułatwiała kontakt i spotkania, o czym świadczą opowieści osób, które nie wyemigrowały, ale odwiedzały przyjaciół w Danii już na początku lat 70. (Wywiady III/19, III/25).

Podczas gdy u jednych emigrantów powiększał się emocjonalny dystans do Polski, a identyfikacja ze starym krajem słabła (co potwierdzają wyniki badań przeprowadzonych

przez Ilickiego w Szwecji w latach 80.; zob. Ilicki, 1988), inni podtrzymywali więzi z Polską przez całe lata 70. i 80. Zapewne kluczowym czynnikiem trwałości kontaktu było posiadanie w Polsce krewnych (lub krewnych współmałżonka). Niektórzy wspierali opozycję demokratyczną w Polsce, jak redaktorzy londyńskiego kwartalnika „Aneks” czy działacze komitetów poparcia Solidarności. Niektórzy emigranci pomarcowi, przyjeżdżając do Polski, przewozili literaturę czy dokumenty dla kręgów opozycyjnych (Wywiady I/19, I/59). Lewicowy aktywista Stefan Bekier, który wyemigrował w 1969 roku do Francji, gdzie wraz z innymi emigrantami pomarcowymi wydawał po polsku pismo „Walka Klas”, przemycane do Polski, przyjechał we wrześniu 1981 roku na fałszywym paszporcie hiszpańskim z zamiarem wspierania Solidarności i propagowania idei tworzenia nowej niezależnej partii robotniczej. W listopadzie 1981 został wydalony z kraju, ale w kolejnych latach dalej wspierał opozycję w Polsce (Bekier, 2018; Historia mówiona / Kolekcja Muzeum POLIN, 2021).

W latach 70. i 80., wraz z trudnościami wjazdu do Polski, perspektywa powrotu coraz bardziej się oddalała. Po upadku komunizmu niektórzy emigranci wrócili ze względu na możliwości zawodowe czy biznesowe, niektórzy byli w stanie kupić w Polsce mieszkanie lub dom, by móc spędzać tam jakiś czas w ciągu roku. Przykładem może być rodzina, która po emigracji z Polski osiedliła się w Australii, ale w ostatnich latach corocznie na kilka miesięcy przyjeżdża do Krakowa (Wywiad II/4–5). Część emigrantów odzyskała polskie obywatelstwa i paszporty. Dla wielu jednak powrót na stałe nie wchodził w grę. Tak objaśniał to emigrant mieszkający w Szwecji: „To, co nas różni od emigracji nieżydowskiej, że większość z nas permanentnie wyjechała. To nie jest sprawa niechęci do Polski, ale to było nastawienie się, że wyjeżdżamy i już jesteśmy turystami świata” (Wywiad I/60). Emigrantka, która do Anglii przyjechała po kilku latach pobytu w Izraelu, powiedziała: „jak wyjechałam z Izraela to ja sobie zdałam sprawę, że ja tęsknię. Ale już w ogóle nie za Polską, tylko za Izraelem” (Wywiad I/6). Część emigrantów podczas przyjazdów do Polski zdała sobie sprawę, że ich więź ze starym krajem osłabła: Polska mogła wydawać się miejscem mniej atrakcyjnym niż nowe kraje osiedlenia, niektórzy wskazywali na antysemityzm jako czynnik podtrzymujący dystans wobec Polski. Jednocześnie poczucie dystansu wobec emigrantów mogło narastać wśród tych, którzy nie wyemigrowali. Bywało to odczuwalne podczas dyskusji z emigrantami. Mieszkająca w Warszawie rozmówczyni z grupy nieemigrantów, w latach PRL zaangażowana w działalność opozycji antykomunistycznej, utrzymywała kontakt z kolegami z emigracji pomarcowej. Wspominała, że pod koniec lat 70. wielu niewierzących lewicujących opozycjonistów w Polsce zbliżyło się do środowisk katolickich, z którymi mieli wspólne zapatrywania

polityczne i dążenia demokratyczne. Mówiła, że zdała sobie sprawę z rozbieżności perspektyw między jej kręgiem opozycyjnym (który obejmował zarówno Żydów, jak i katolików), a jej przyjaciółmi na emigracji, którzy „tkwili ciągle w sześćdziesiątym ósmym roku” i „nie rozumieli dobrze naszego sposobu myślenia; nie rozumieli też tego naszego aliansu z ludźmi, z tym środowiskiem katolickim na przykład” (Wywiad III/2).

Tworzenie transnarodowej społeczności: zorganizowane zloty

Od lat 80. organizowane są zloty, na których gromadzą się emigranci i osoby mieszkające w Polsce. Latem 1987 roku w Danii spotkali się dawni uczestnicy kolonii żydowskich (organizowanych dla dzieci i młodzieży przez Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce w latach 50. i 60.). Byli to głównie rówieśnicy, którzy znali się z Łodzi. Jedna z uczestniczek wspominała:

Zadzwonił do mnie [...] [kolega] taki z Danii [...] i powiedział: „Wiesz, spotkałem się tam z [tym] [...] i z tym, i tak żeśmy sobie mówili, że fajnie by było, my z Łodzi żebyśmy się spotkali, bo już odchowaliśmy jednak dzieci, i już jesteśmy jakoś tak trochę poustawiani, już mamy taki trochę spokój wewnętrzny, po prostu spotkać się na jakiś tydzień, na wakacjach, i pogadać. I pobawić się razem, jeść razem, żyć razem tak jak kiedyś”. Ja mówię: „To jest cudowny pomysł”. „No właśnie”, on mówi, „Ty masz kontakt z wieloma ludźmi”, ja mówię: „Nie, wydaje ci się. [...] Ja mogę ci powiedzieć: ten jest w takim mieście, ten w takim. Ale adresy? Ja jestem bałaganiarą, ja nie kolekcjonuję tego, tych listów, i tego”. No ale jakoś żeśmy zebrali wspólnymi siłami adresy, i ludzie zostali powiadomieni, i pierwsza taka reunion to była w Danii właśnie, łódzka tylko. Ale [...] paru warszawiaków też dobiło [...]. No i zaraz potem postanowiliśmy, że będą już takie reunion... (Wywiad I/9).

Najpopularniejszą formą reintegracji są zjazdy nazwane Reunion '68, organizowane od 1989 roku w Izraelu. Do tej pory odbyło się dziewięć takich zlotów, głównie w Aszkelonie, a dwa razy w miejscowości Naharija. Jeden z organizatorów wspominał, że na pomysł pierwszego zjazdu wpadł wiosną 1987 roku. Zainspirowany planowanym na lato tego samego roku wspomnianym wyżej zjazdem łódzian w Danii, postanowił zorganizować spotkanie

wszystkich, z różnych miast w Polsce, którzy zechcą przyjechać z różnych krajów [...]. Pod zieleń więc świat na strefy o licznej społeczności emigracyjnej i w każdej starałem się znaleźć kogoś, kto wzięłby na siebie rozpowszechnienie idei spotkania (Gryniewicz, 2007, s. 3).

Wśród inicjatorów byli dawni uczestnicy i wychowawcy z kolonii żydowskich⁸. W pierwszym zlocie polskich Żydów Reunion '68 wzięło udział ponad 500 uczestników i ponad 700 odwiedzających w ciągu tygodnia (Gryniewicz, 2007, s. 17). Nawet 800 osób uczestniczyło w zlocie w Nahariji w 1993 roku, 1500 w Aszkelonie w 1998, około 200 w 2002⁹, 400 w 2011 oraz 400 w 2017, ponownie w Nahariji (wywiady z organizatorami zlotów: I/49, II/9; również: Redakcja, 2011, s. 1)¹⁰.

W 1998 roku jeden z inicjatorów zjazdów mówił, że lista adresowa Reunionu obejmowała 5 tysięcy osób „mieszkających w Europie, Ameryce, Izraelu a nawet Hongkongu”, i szacował, że liczba ta stanowiła 80 procent pokolenia ówczesnych pięćdziesięciolatków wśród pomarcowej diaspory. Określił Reunion '68 jako „ruch jednoczący polskich Żydów – emigrantów marcowych i bliskie im osoby”, jednak ruch bez formalnych struktur i statutu (Kantor, 1998). W 2009 roku w bazie Reunion '68 było około 1500 osób ([Listy do redakcji], 2009, s. 5).

Złoty można postrzegać jako swego rodzaju zwycięstwo moralne ludzi wygnanych z Polski. Uczestnik pierwszego zjazdu w Aszkelonie opisywał jego atmosferę jako „zupełne przeciwieństwo Dworca Gdańskiego”¹¹. Jeden z organizatorów tych wczesnych zlotów pisał:

W spotkaniach tych wszystkich, którzy rozproszyli się po świecie po '68 roku widziałem zwycięstwo dobra nad poniżeniem oraz ponowne potwierdzenie wspólnoty naszej tożsamości. [...] Uczestnicy zjazdu podjęli od nowa przerwany przed dwudziestu laty wątek. Nie był to objaw pogoni za przeminiętą młodością. Raczej był to wyraz szczerej radości z ponownego znalezienia się w ulubionym i licznym gronie (Kantor, 1997–1998, s. 2).

Złoty tworzą szczególną przestrzeń kulturową, w której kultywowana jest pamięć o aktywności w środowisku żydowskim w okresie sprzed emigracji, a jednocześnie, poprzez dyskusje czy piosenki, praktykowana jest kultura polska. Uczestników łączy wspólnota losu. Jednak istotny jest również fakt, że główne zjazdy mają miejsce w Izraelu, a dla niektórych emigrantów ważniejsze

⁸ Doświadczenia uczestnictwa w koloniach i klubach młodzieżowych organizowanych w Polsce przez TSKŻ od końca lat 50. do 1967 roku postrzegane są jako kluczowe dla powstania więzi społecznych, które przetrwały rozproszenie i rozdzielanie spowodowane emigracją. Ludzie aktywni wówczas w kręgach TSKŻ są też zatem wśród nieemigrantów. Wprawdzie nie wszyscy uczestnicy zlotów w latach 90. XX wieku i w późniejszych dekadach mieli w okresie przedemigracyjnym styczność z TSKŻ, jednak ci, którzy takich kontaktów nie mieli, na ogół jeszcze przed wyjazdem z Polski byli świadomi istnienia tego rodzaju form zorganizowanego życia żydowskiego. Znaczną część uczestników zlotów stanowią byli uczniowie szkół żydowskich – placówek, które w PRL do 1968 roku były częścią państwowego systemu szkolnictwa. Na temat żydowskiego ruchu młodzieżowego w komunistycznej Polsce zob. Pęziński (2014).

⁹ Złot w 2002 roku miał miejsce w okresie tzw. drugiej intifady, co sprawiło, że część potencjalnych uczestników nie przyjechała, kierując się względami bezpieczeństwa.

¹⁰ Na temat związku między wczesnymi zlotami Reunion '68 a decyzją o drukowaniu biuletynu w połowie lat 90. zob. Molisak (2019, s. 275).

¹¹ Konwersacja zasłyszana przez autora niniejszego artykułu podczas zlotu („kolonii”) w Szwecji, 18 lipca 2022. Dworzec kolejowy Warszawa Gdańska to miejsce, które dla ofiar antysemityzmu wyjeżdżających z Polski pod koniec lat 60. stało się symbolem wygnania i niesprawiedliwości.

jest organizowanie spotkań tam niż w Polsce. Istnieją co najmniej dwa filmy dokumentalne ze zlotów w Izraelu: zjazd w Nahariji z 1993 roku został utrwalony w filmie *Dokument podróży* (Tencer & Slepion, 1998), a zjazd aszkeloński z 2005 roku w filmie *Dworzec Gdański* (Zmarz-Koczanowicz, 2007).

Rozmówca z Katowic, niebędący emigrantem, brał udział w pierwszych zlotach w Izraelu. Wspominał, że do tego czasu miał poczucie trwałego rozdzielenia z przyjaciółmi i uczucie „wielkiej ciszy” po ich wyjeździe z Polski: „A oni też specjalnie [mnie] nie szukali, bo oni też myśleli, że już tu nikt nie został, że wszyscy wyjechali” (Wywiad III/41). Po wielu latach znajomi napisali do niego, przekazując informację, że w Izraelu organizowany jest zlot. Samo spotkanie rozmówca ten wspominał tak:

To było niesamowite przeżycie. Tak jak gdyby człowiek się urodził. Ci ludzie, z którymi tyle czasu nie było kontaktu, tu nagle stają przede mną i ściskamy się. Tak że to było wielkie przeżycie. I to też takie zapewnienie, że będziemy w kontakcie już [...] (Wywiad III/41).

Ostatni, jak dotąd, zlot Reunion '68 odbył się w 2017 roku. Pytani o powody przyjazdu, uczestnicy mówili: „Mamy tu wspólne wspomnienia” (Wywiad II/3); „Jedyna okazja żeby spotkać się ze swoim dzieciństwem” (Wywiad II/8). Dla uczestników już sama historia tych zjazdów, sięgająca końca lat 80., wydaje się być istotnym doświadczeniem samym w sobie. Kolejne edycje, planowane na lata 20. XXI wieku, zostały przełożone z powodu pandemii Covid-19, a zlot zaplanowany na 2024 rok został odwołany ze względów bezpieczeństwa z powodu trwających w Gazie działań wojennych i ataków rakietowych przeciwko Izraelowi.

Organizowane są również mniejsze zjazdy w różnych krajach, będące przede wszystkim spotkaniami przyjaciół, imprezami sylwestrowymi czy wyjazdami wakacyjnymi (w Szwecji określane są mianem „kolonii”, co jest nawiązaniem do kolonii żydowskich organizowanych w Polsce przed 1968 rokiem). Innym przykładem są zjazdy absolwentów konkretnych szkół lub klas. Na przykład byli uczniowie wrocławskiej szkoły żydowskiej im. Szolema Alejchema spotkali się w 2000 roku w Paryżu, a dwa lata później mieli zjazd we Wrocławiu (Wywiad I/53). Złoty odbyły się też w Szczecinie, zorganizowane przez miejscowy oddział TSKŻ. W 2003 roku udział w nich wzięło ponad 200 osób z ponad 10 krajów – „cztery generacje byłych szczecińskich” (Klajman, 2003, s. 15). Ten i kolejny zlot szczeciński z 2007 roku zostały utrwalone w reportażach Grzegorza Fedorowskiego (2003, 2007). Zlot w Legnicy we wrześniu 2012 roku zgromadził 70 osób z 9 krajów. Uczestnicy spotkali się z przedstawicielami władz lokalnych, odwiedzili cmentarz żydowski i dawną szkołę, a przy miejscowym pomniku upamiętnili bojowników getta warszawskiego (Fish, 2012–2013, 2013, s. 14).

Złoty są, być może, kluczowym aspektem procesów integracji/reintegracji w obrębie pomarcowej diaspory. Nie tylko odnawiane są dawne kontakty i przyjaźnie, ale też zawierane są nowe. Pozytywny efekt towarzyski i emocjonalny tych spotkań uwidacznia się w entuzjastycznych relacjach na łamach biuletynu emigracyjnego, gdzie publikowane są sprawozdania ze zlotów oraz osobiste wspomnienia i komentarze.

Komunikacja globalna: czasopisma i aktywność internetowa

W lipcu 1993 roku, pod koniec drugiego Reunionu '68, komitet organizacyjny zlotu postanowił rozpocząć wydawanie biuletynu w celu „informowania wszystkich rodzin z listy adresowej o działalności komitetu, jak i o wszystkich sprawach dotyczących naszego środowiska” (Kan, 2008, s. 4). Pierwszy numer „Biuletynu «Reunion '68»” ukazał się w grudniu 1994 roku. Biuletyn wydawano w Stanach Zjednoczonych w nakładzie około 1500 egzemplarzy dystrybuowanych na wszystkich kontynentach. Finansowany jest przez czytelników, w tym poprzez prenumeraty i płatne ogłoszenia¹². Do 2014 roku ukazało się 31 numerów.

Już w pierwszym numerze określono integracyjny cel biuletynu. Wstęp od redakcji podkreślał znaczenie roku 1968 jako punktu zwrotnego w życiu emigrantów, będącego początkiem ich rozproszenia, i zakładał, że periodyk ten stanie się sposobem na odtworzenie przerwanych więzi i odpowiedzią na pokoleniowe doświadczenie zmian w wymiarze społecznym, kulturowym, geograficznym i państwowym (Redakcja, 1994; Sławny, 1994)¹³. Biuletyn spotkał się z entuzjastyczną reakcją czytelników, a niektórzy widzieli w nim „pierwszy kontakt z grupą '68” czy „szansę na stały kontakt, przepływ informacji i możliwość odnalezienia przyjaźni wśród nas samych” (Redakcja, 1995, s. 1). W listach do redakcji pisano:

Czy widzicie możliwość kontaktowania ludzi. Ja ciągle poszukuję znajomych z tamtych lat ([Listy do redakcji], 1996, s. 5).

Urodziłem się w Rosji. Wychowałem w Świdnicy Śląskiej w latach 45–65. Szukam mieszkańców Świdnicy z tego okresu – swoich rówieśników ([Listy do redakcji], 1996, s. 5).

¹² Nakład drugiego numeru: 1350 egzemplarzy, w tym 60 rozdanych, pozostałe zaś wysłane do Stanów Zjednoczonych (388), Izraela (209), Danii (171), Szwecji (163), Australii (135), Europy Zachodniej (97), Kanady (90), Polski (34), a pojedyncze egzemplarze – do Brazylii, Hongkongu i Wenezueli (Redakcja, 1995, s. 1).

¹³ Pierwszą redaktorką biuletynu była Tamara Sławny (nr 1–4), a w 1998 funkcję tę objął Leon Rozenbaum (nr 5–10). Od 2002 roku biuletyn publikowany był przez zespół redakcyjny (zob. Redakcja, 2002, s. 1).

Biuletyn „Reunion ’68” powinien stanowić forum komunikacyjne dla rozsypanych po świecie skupisk „emigracji 68”. Wymieniamy myśli, idee, informujemy o planowanych zjazdach i spotkaniach ([Listy do redakcji], 1996, s. 5).

Jaka to ulga, kiedy w tej zwariowanej amerykańskiej rzeczywistości można usiąść i, dzięki Waszemu Biuletynowi, odtworzyć, choć na moment, naszą dziwną przeszłość. I być młodym przez chwilę ([Listy do redakcji], 2007, s. 3).

Wasz (nasz) biuletyn jest cudowną więzią z przeszłością, z prawdziwą rodziną jaką mamy, chcemy mieć i do której chcemy należeć. To są nasze prawdziwe korzenie polsko-żydowsko – (belgijskie – amerykańskie – francuskie); łączy nas nie tylko wspólna przeszłość, ale podobne emigracyjne przeżycia, walka o miejsce w nowym społeczeństwie, ale też obecna mentalność – integracja i inność równocześnie ([Listy do redakcji], 1997, s. 7).

„Biuletyn «Reunion ’68»” okazał się skutecznym narzędziem organizowania przestrzeni dyskursywnej oraz tworzenia podstaw głębszej integracji wśród emigrantów pomarcowych. Wraz ze zlotami jest on istotnym czynnikiem określającym odrębność tej społeczności emigracyjnej i jej zbiorową tożsamość. Jednak tym, co – jak się wydaje – sprzyjało przyspieszeniu procesów reintegracyjnych, była i jest aktywność internetowa.

Pierwszą internetową grupą dyskusyjną emigrantów pomarcowych była „Świetlica”, założona w marcu 1997 roku. Celem było „umożliwienie codziennego kontaktu między nami, bez względu na odległość geograficzną”, a zapisało się około 200 osób (Solan, 1997–1998, s. 7)¹⁴. Pięć lat później było około 320 członków grupy (Sobel, 2002, s. 6). Jak pisała jedna z uczestniczek, „Świetlica” była jak

kilka wirtualnych stolików, przy których spotykają się różni, często przygodni, znajomi. Jedni zażarcie dyskutują nad problemami tematyki żydowskiej, inni robią sobie dowcipy na ten sam temat. Nie ma tabu. [...] Najważniejszą cechą „Świetlicy” jest jej wspaniała bliskość kontaktu między ludźmi, z których wielu nie miało jeszcze okazji się spotkać (Solan, 1997–1998, s. 7).

Wkrótce powstały podobne fora dla dzieci emigrantów, a w kolejnych latach zakładano inne grupy dyskusyjne, koncentrujące się na określonych tematach, skupiające osoby z poszczególnych krajów (również nieemigrantów lub tych, którzy wrócili do Polski), pochodzące z tego samego miasta lub absolwentów tej samej szkoły (Sobel, 2002). Te internetowe grupy można postrzegać jako przestrzenie kulturowej i intelektualnej wymiany w języku

¹⁴ Jako założycieli tej grupy autorka wymienia Henryka Chmielnickiego, Wiesława Kochańskiego (webmaster/administrator do 2008), Włodzimierza Richtera i Saszę Sharona. Do 2008 roku listą adresową administrował Sławomir Grinberg. Zob. też Redakcja (2008, s. 14), Sobel (2002, s. 6).

polskich, choć może najważniejszy jest właśnie czynnik reintegracyjny. Henryk Dasko pisał we wspomnieniach, że latem 1997 roku odnowił kontakt z „towarzyszami tułaczki”, mając

nie tylko szansę do rozmowy, i to w języku polskim, czy nawiązania znajomości, ale także poruszania tematów bolesnych, nie dających spokoju. O Marcu, o polskim antysemityzmie, komunizmie, żydowskich ofiarach UB, urokach dzieciństwa, miłosnych przygodach... (Dasko, 2008, s. 203).

Część kontaktów przenoszono do rzeczywistości niewirtualnej, a grupy mailingowe, biuletyn oraz zloty należy widzieć jako komplementarne formy integracji. Emigrantka mieszkająca w Danii mówiła na początku pierwszej dekady XXI wieku:

Byliśmy teraz w Ameryce trzy tygodnie, u syna i u siostry mojej, i właśnie nam zorganizowali spotkanie na Manhattanie. A przyszło trzydzieści osób na obiad, żeby nas uczcić. Niektórych z nich w ogóle nie znałam. Ale przyszli, bo chcieli nas zobaczyć, bo nas z Internetu znają (Wywiad I/34).

Emigrantka, która stała się aktywna w gronie emigrantów pomarcowych pod koniec lat 90., wspominała swoją integrację z tym środowiskiem jako proces w kolejnych krokach: jako czytelniczka „Biuletynu”, który dostała od dawnego znajomego, użytkowniczka grupy internetowej, uczestniczka „przyjęcia na między 60 a 100 osób” wśród znajomych w Warszawie, inicjatorka podobnego spotkania jakiś czas potem we Francji (które zaplanowała jako „Aszkelon w Paryżu”), a w końcu jako uczestniczka zlotu w Izraelu w 2002 roku (Rabczyńska, 2008).

W marcu 2002 roku zaczęto wydawać internetowe pismo „Plotkies”, a założycielami było dwóch emigrantów pomarcowych mieszkających w Skandynawii oraz wcześniejszy żydowski emigrant z Polski mieszkający w Wielkiej Brytanii¹⁵. Jeden z twórców określał „Plotkies” jako „prywatne czasopismo internetowe, przeznaczone głównie dla pokolenia marcowego Żydów z Polski. Jego korzenie tkwią w dyskusyjnej grupie «Świetlica»” (Sobel, 2009, s. 218; Sobel, 2014; Serafińska & Sobel 2007–2008; Szwarcman-Czarnota, 2008)¹⁶. Zaproszeni do nadsyłania tekstów byli jednak też autorzy mieszkający w Polsce, w tym żydowscy nieemigranci oraz nie-Żydzi. Do 2021 roku opublikowano 87 numerów oferujących liczne komentarze,

¹⁵ Michał Edelman ze Szwecji, Sławomir Grinberg z Danii i Leopold Sobel z Wielkiej Brytanii (Sobel wyjechał z Polski w 1964 do Izraela, na początku lat 70. przeniósł się do Anglii, a w ostatnich latach do Szwecji). Innym tytułem wydawanym już w latach 90. były „Migawki «Reunion '68»” (Sławny, 1998, s. 19) publikowane przez zespół, którego korespondenci później stworzyli pismo „Plotkies”.

¹⁶ W 2012 roku Edelman rozpoczął publikowanie internetowego bloga poświęconego emigracji pomarcowej, zatytułowanego *Reunion '69* (<https://dzismis.com>).

wywiady, wspomnienia, artykuły naukowe, teksty literackie oraz „kronikę towarzyską”. Tytuł „Plotkies” jest polsko-jidyszowym neologizmem. Pismo można postrzegać przez pryzmat jego funkcji integracyjnej jako płaszczyznę tworzenia wspólnych dyskursów, podzielanych wyobrażeń oraz zbiorowej tożsamości w obrębie przestrzeni diaspory (Molisak, 2019).

Próby tworzenia formalnej reprezentacji

W kwietniu 2006 roku powstało stowarzyszenie Hatikva68, wśród którego celów były „prezentacja poglądów, a także działania na rzecz interesów emigracji 1968 roku wobec administracji państwowej oraz innych instytucji polskich i międzynarodowych” (Pilpel & Dajczgewand, 2006; Sobel, 2006)¹⁷. Pomysłodawcą był mieszkający w Szwecji emigrant pomarcowy Józef Dajczgewand (represjonowany w 1968 roku jako działacz ruchu studenckiego). Nieco wcześniej inicjatorzy spotkali się kilkakrotnie z przedstawicielami władz polskich, w tym z premierem Marcinkiewiczem w ambasadzie polskiej w Sztokholmie. Twórcy stowarzyszenia chcieli doprowadzić do zadośćuczynienia prawnego i socjalnego przez państwo polskie ofiarom marcowej kampanii antysemitkiej. O inicjatywie gorąco dyskutowano w gronie emigrantów pomarcowych. Krytykowano brak prawomocności działań w środowisku emigracyjnym. Niektórzy odrzucali możliwość współpracy z prawicowym rządem Prawa i Sprawiedliwości. Jeszcze inny argument dotyczył tego, że pomysł zadośćuczynienia powinien wyjść ze strony władz polskich, a nie wynikać z zabiegów lobbingsowych emigrantów (Sobel, 2006). Ostatecznie inicjatywa Dajczgewanda nie przyniosła zamierzonych efektów, a jednocześnie ujawniła napięcia w pomarcowej diasporze wokół kwestii tego, kto może reprezentować polsko-żydowskich emigrantów i występować jako głos zbiorowości (Sobel, 2018, s. 124).

Diasporyczne sieci kontaktów i doświadczenia poza nimi

Tworzenie sieci kontaktów wśród emigrantów pomarcowych, jak również między emigrantami a osobami, które pozostały w Polsce, można rozumieć jako procesy reintegracji. Wśród ludzi, których dotknęła kampania antysemitka lat 1967–1968, istnieje poczucie ciągłości i odrębności pokoleniowej, bowiem efekty wysiłków na rzecz zachowania wcześniejszych więzi i zbudowania nowych

¹⁷ Strona internetowa tego stowarzyszenia (<http://68.org.pl>) od dawna nie jest aktywna. Również link do materiału zawierającego informacje o celach stowarzyszenia Hatikva68 nie jest już aktywny (<http://terra.blox.pl/2006/04/Emigranci-Marca68-zalozyli-stowarzyszenie.html>).

okazały się trwalsze niż emigracyjne rozdzielanie i ponadnarodowe rozproszenie. Co istotne, owo poczucie wspólnoty zastąpiło, przynajmniej w jakimś stopniu, bolesne doświadczenia antysemickiej stygmatyzacji i wygnania. Emigrantka, która przyznała, że – mimo trwałych zainteresowań kulturą polską i częstych wizyt w rodzinnym Wrocławiu – nigdy tak naprawdę nie czuła się w Polsce akceptowana („jedna z nich”), mówiła podczas zlotu w Aszkelonie w 2002 roku, że czuje się „w domu” między emigrantami pomarcowymi i że jest dumna z „nowej diaspory” tworzonej przez ludzi, którzy „rozeszli się po całym świecie i nagle się odnaleźli po tylu latach [...] i to jest... dla mnie to jest niesamowite, to jest niezwykła zupełnie sprawa, i trudno nie być przyciągniętym przez taką atmosferę” (Wywiad I/48). W 2022 roku rozmówca z grupy żydowskich nieemigrantów z Warszawy, który podtrzymał kontakt z emigracyjnymi przyjaciółmi przez ponad 50 lat, powiedział:

Ja mam dużą grupę przyjaciół i z Nowego Jorku, i ze Szwecji, i z Danii, którzy mają w Polsce mieszkanie i którzy po prostu regularnie tutaj przyjeżdżają, kilka razy w roku. [...] I to jest właśnie wspaniałe, że oni chcą tutaj wracać. No, miło jest również ze względu na to, że wszyscy mamy tak mniej więcej po 74, 75, 78 lat, więc nie jesteśmy już młodzi. I to, że mamy ze sobą taki aktywny i stały kontakt, jest naprawdę wspaniałe. Zwłaszcza że my nie musimy sobie nic tłumaczyć. Wiemy wszystko (Wywiad III/19).

Oprócz pielęgnowania prywatnych kontaktów z przyjaciółmi lub krewnymi część emigrantów, przyjeżdżając do Polski, uczestniczy w wydarzeniach kulturalnych, między innymi w żydowskich festiwalach filmowych, muzycznych itp. Interesują się też bieżącą polityką w Polsce, czego świadectwem może być internetowa petycja ogłoszona pod koniec lutego 2018 roku, krótko przed pięćdziesiątą rocznicą „wydarzeń marcowych”. Petycję podpisało ponad 370 osób z wielu krajów, potępiając ówczesny prawicowy rząd RP za

wzniesienie antysemityzmu w Polsce i wśród Polaków za granicą, poprzez prowokacyjną ustawę o IPN, grożącą karą więzienia za wypowiedzi na temat Zagłady, które nie zgadzają się z wersją historii przedstawianą przez obecny rząd. Rząd, który propaguje ksenofobię i pobłaża skrajnie nacjonalistycznym i neonazistowskim ruchom (*Petycja*, 2018).

Tabela poniżej przedstawia diachronicznie proces tworzenia sieci kontaktów i (re)integracji, wskazując na poziom czy też zakres kontaktu (lokalny lub transnarodowy), formalizację działań, cel oraz typowe przestrzenie społeczne kontaktów. Ostatnia kolumna zawiera przykłady i wskazuje – na tyle, na ile to możliwe – kiedy dana forma (re)integracji się pojawiła. Zestawienie nie jest pełną prezentacją wszystkich zdarzeń danego typu, ale przybliżonym wskazaniem, kiedy takie działania lub zdarzenia stały się powszechne.

Tabela 1. Lokalna i transnarodowa integracja/reintegracja w przestrzeni diaspory emigracji pomarcowej

Poziom/ zakres	Formaliza- cja działań	Typowe prze- strzenie spo- łeczne	Dominujący cel lub orien- tacja działań	Orientacyjny początek lub znaczące przykłady
Lokalny	Nieformalne	Instytucje pomocy imigrantom, kontakty towarzyskie, „ulica”	Pomoc wzajemna	1968/69
Trans- narodowy	Nieformalne	Rodzina, kontakty towarzyskie	Łączenie rodzin, integracja w kręgach towarzyskich, wizyty nie-emigrantów	1968/69 i początek lat 70.
Trans- narodowy	Zróżnico- wane	Rodzina, kontakty towarzyskie, działalność polityczna	Więzi z osobami w Polsce: osobiste i polityczne (opozycja), powroty	Lata 70., nasilenie powrotów po 1989 roku
Lokalny	Formalne	Organizacja	Edukacja, kultura	1971 – Związek Żydów Polskich w Danii 1976 – Coordination Committee for the Activities of Polish-Jewish Youth in Scandinavia
Trans- narodowy	Nieformalne i częściowo sformalizowane	Spotkanie okolicznościowe	(Re)integracja w kręgach towarzyskich, konsumpcja kulturalna, elementy edukacji, aspekty polityczne (poparcie dla Izraela)	1987 – Zjazd Łódzian w Danii 1989 – Reunion '68 w Izraelu
Trans- narodowy	Częściowo sformalizowane	Czasopismo emigracyjne	Kultura, edukacja, polityka, „pisanie historii” grupy, (re)integracja w kręgach towarzyskich	1994 – „Biuletyn «Reunion '68»” 2002 – „Plotkies”
Trans- narodowy	Częściowo sformalizowane	Grupa internetowa	Kultura, edukacja, polityka, „pisanie historii” grupy, (re)integracja w kręgach towarzyskich	1997 – „Świetlica”
Trans- narodowy	Zróżnico- wane	Praca, rodzina, kontakty towarzyskie, organizacja	Powrót do Polski – czasowo lub na stałe	Lata 90.
Trans- narodowy	Częściowo sformalizowane	Spotkanie okolicznościowe	Spotkania w Polsce: (re)integracja w kręgach towarzyskich, kultura, edukacja, polityka	1998 – 30-lecie Marca '68 2003 – Reunion w Szczecinie
Trans- narodowy	Formalne	Organizacja	Próby stworzenia instytucjonalnej reprezentacji emigrantów	2006 – Stowarzyszenie Hatikva68

Źródło: Badania własne autora

Powyższy model nie obejmuje wszystkich perspektyw emigrantów. Jak zauważa Molisak (2019), uczestnicy zjazdów i czytelnicy/autorzy emigracyjnych czasopism należą prawdopodobnie do najaktywniejszych emigrantów pomarcowych, jednak nie są oni w tej zbiorowości większością. Uczestniczący w tych działaniach nieemigranci są kategorią

jeszcze mniej liczną, a także mniejszością wśród Żydów mieszkających w Polsce. Co więcej, znaczenie mogą mieć różnice pokoleniowe, gdyż większość diasporowych inicjatyw wyszła od osób z pokolenia Marca '68, a nie od ich rodziców, którzy w momencie emigracji z Polski byli ludźmi w średnim lub starszym wieku. Niemniej losy rodziców zajmują ważne miejsce w opowieściach pokolenia „marcowego”, którego przedstawiciele często podkreślają, że, jako ofiary kampanii antysemitkiej, ich rodzice, będący pokoleniem ocalałych z Zagłady, zapłacili najwyższą cenę – w sensie psychologicznym, ale też socjoekonomicznym – gdy zostali zmuszeni do wyjazdu z kraju na przełomie lat 60. i 70. XX wieku. Jednocześnie wydaje się, że w pewnym, choć ograniczonym, zakresie miała miejsce integracja dzieci osób (emigrantów i nieemigrantów) dotkniętych antysemityzmem lat 1967–1968, aczkolwiek temat ten wykracza poza ramy niniejszego artykułu¹⁸.

Omawiana tu sieć diasporyczna ma swoich „insiderów” (uczestników zjazdów, czytelników i autorów czasopism oraz grup internetowych), ale też „outsiderów”, tzn. tych, którzy choć mają wśród „insiderów” przyjaciół lub znajomych, z różnych powodów pozostają na obrzeżach sieci lub postrzegani są jako „obcy”. Po pierwsze, część emigrantów może nie akceptować włączania określonych osób spoza emigracji jako symbolicznych reprezentantów społeczności, co pokazał spór na łamach „Biuletynu «Reunion '68»” ([Listy do redakcji], 2009, ss. 4–6). Po drugie, choć, jak się wydaje, w pomarcowej diasporze szeroko podzielany jest pozytywny stosunek do Izraela, a fakt organizowania zjazdów w państwie żydowskim dowodzi jego znaczenia, niektórzy emigranci mogą mieć przeciwne poglądy, wyrażając polityczną krytykę Izraela i mając przy tym świadomość odmienności wobec przekonań większości w tym środowisku (Historia mówiona / Kolekcja Muzeum POLIN, 2021). Po trzecie, Żydzi, którzy nie wyemigrowali po kampanii antysemitkiej 1968 roku, choć nie raz utrzymali kontakty z rówieśnikami z emigracji, nie traktują społeczności emigracyjnej jako grupy odniesienia w kontekście rozwoju własnej tożsamości żydowskiej. Warto tu przywołać perspektywę jednego z rozmówców, który opowiadał o swoim doświadczeniu

¹⁸ W 1997 roku powstały trzy internetowe grupy dyskusyjne dla trzech grup wiekowych: dzieci, nastolatków i młodych dorosłych (określone po angielsku odpowiednio jako „kids, teens, young adults”), a subskrybowało je około 50 osób (Niemand, 1997–1998, s. 7). Teksty przedstawicieli młodego pokolenia pojawiły się we wczesnych numerach „Biuletynu «Reunion '68»”, a dzieci emigrantów brały udział w zlotach. Jednak jeden z organizatorów zjazdów Reunion '68, zapytany w 2017 roku o uczestnictwo młodego pokolenia, powiedział: „Zapomnij. [...] To, co nas łączy, to się nie przekazuje przez geny. To, że nas [tzn. emigrantów z pokolenia Marca '68] łączy takie uczucie rodzinne, to dzieci nie, dzieci nie są częścią tej rodziny. [...] U nich to może być... jakby przedłużyć tradycję, ale to jest sztuczne, nie ma w tym nic naturalnego. Myśmy żyli razem” (Wywiad II/9). Inny organizator wyraził podobne zdanie: „Był jakiś okres, właśnie, wydaje się, w 1998 roku, że było takie *second generation*, i nawet też stworzyli swoją grupę internetową. Ale oni nie mają... nie ma jakiegoś «kleju», który ich może spoić. Jest parę znajomości może, które się utrzymują, to ja wiem, ale to nie jest jakiś wielki ruch” (Wywiad II/7).

przemian tożsamości od ateizmu ku judaizmowi na przełomie lat 70. i 80. Zaangażował się w tworzenie społeczności żydowskiej w swoim pokoleniu oraz rozwój instytucjonalnego życia żydowskiego w okresie transformacji politycznej w Polsce. Rozmówca ten przyznał, że utrzymywał kontakty z przyjaciółmi, którzy wyemigrowali, zawsze nawiązywał też nowe, gdy mógł pojechać do danego kraju, co więcej, uważał te kontakty za ważne. Jednak spytany, czy spotkania z emigrantami pomarcowymi odgrywały jakąkolwiek rolę w jego własnych zmianach tożsamościowych, odpowiedział:

Nie, zupełnie nie. [...] Oni [emigranci], jeśli przychodzili taki proces, to po swojemu i gdzieś zupełnie w innych warunkach. [...] W Izraelu oczywiście zupełnie innych. Ale też w Szwecji, czy gdzieś, też w innych. [...] I to trudno porównywać, tak. To jest zupełnie inna sytuacja. Oni tam przyjeżdżają [do nowych krajów] i są jakieś tam ustalone, jakieś struktury, hierarchie, muszą się do czegoś dostosować. U nas [w Polsce] [...] to jest moje miejsce i ja jestem za nie odpowiedzialny. I od tego, co ja zrobię, wszystko zależy. [...] To jest jakaś zupełnie inna sytuacja niż tych emigrantów, prawda? Takie poczucie, że jednak, że ja mam znacznie poważniejszą rolę do spełnienia (Wywiad III/32)¹⁹.

Po czwarte, ludzie, dla których „wydarzenia marcowe” były znaczącym wydarzeniem życiowym, mogą odmiennie niż wielu Żydów w Polsce i na emigracji postrzegać kwestię reprezentacji historycznej w tym kontekście. Może to wynikać z podkreślania przez nich działalności politycznej (protestów studenckich) roku 1968 jako kluczowego czynnika tworzącego ruch opozycji demokratycznej. Nie zaprzeczają destrukcyjnej roli antysemityzmu, ale nie chcą, aby opowieść i symbolika roku 1968 w Polsce była zdominowana przez ten wątek. Rozmówca z Warszawy, niebędący emigrantem, wspominał, że został zaproszony przez jednego z pomarcowych emigrantów do Szwecji, aby opowiedzieć tamtejszej publiczności o swoim doświadczeniu żydowskiego uczestnika ruchu studenckiego, jednak niechętnie odniósł się wówczas do mówienia o „sprawach żydowskich”. Dzieląc się podczas wywiadu refleksją o przypadającej w 2018 roku pięćdziesiątej rocznicy „wydarzeń marcowych” i upamiętnianiu ofiar antysemityzmu, powiedział:

Nie uczestniczyłem w żadnych imprezach z tym związanych... Ja naprawdę w '68 roku nie walczyłem o żadną sprawę żydowską. [...] I nikt z nas w lutym czy w marcu

¹⁹ Niemniej dla Żydów, którzy nie wyemigrowali z Polski, znaczenie miały kontakty z Żydami z krajów zachodnich, zwłaszcza Stanów Zjednoczonych. Kontakty te od końca lat 70. przyczyniały się do rozwoju wiedzy i zasobów kulturowych środowiska żydowskiego w Polsce w procesie formowania się tożsamości i budowania wspólnoty. Zob. Rothstein (2015) na temat doświadczeń transnarodowych w kontekście powstania warszawskiej grupy tworzącej nieformalny Żydowski Uniwersytet Latający.

[1968] o żadną sprawę żydowską nie walczył. A ci, którzy stali się ofiarami tego [antysemickiego] Marca [...] zasługują na pamięć, zasługują na słowo „przepraszam”. Ale, do cholery jasnej, to nie jest historia Marca '68 w całości taką, jaką była. Jeżeli ktoś tego nie rozumie, to właśnie sprowadza to do tego, co chciano [w szeregach sprawców kampanii antysemickiej] sprowadzić: do tego wymiaru żydowskiego (Wywiad III/54).

Napięcia w „pomarcowej” przestrzeni diaspory mogą wynikać z różnorodności doświadczeń osobistych i poglądów, choć nawet bardziej u ich podłoża może leżeć istnienie zróżnicowanych perspektyw interpretacyjnych odwołujących się do trajektorii zbiorowych. Jak przekonywał jeden z emigrantów, żydowscy wygnańcy z Polski to „ostatnie pokolenie Żydów polskich, swoiste, bo w podwójnej diasporze – w diasporze z Polski i diasporze z Izraela” (Namysło & Neja, 2018, s. 193). Jakkolwiek uznanie swojej generacji za „ostatnie pokolenie” jest subiektywną wizją tych, którzy doświadczyli emigracji i nie mają poczucia związku między własnymi przeżyciami a dzisiejszym życiem żydowskim w Polsce, wielokontekstowość biograficznych i społeczno-politycznych więzi w obrębie „pokolenia Marca '68” jest niewątpliwie tym, co tworzy różnorodność odniesień i przekonań. Włączenie perspektyw nieemigrantów w obręb ramy diasporycznej poszerza obraz reakcji na antysemickie piętno ludzi nim dotkniętych.

Podsumowanie

Emigrację po marcu 1968 roku wśród innych emigracji z Polski wyróżnia jej przymusowy charakter, na który złożyły się nacjonalistyczno-komunistyczna kampania antysemickiej/antysyjonistycznej nienawiści i dyskryminacji, wykluczenie narodowe i upokorzenie ofiar. W dziejach żydowskich emigracji z Polski emigrację pomarcową wyróżnia też silny związek kulturowy z krajem wychodźstwa, a w przypadku części emigrantów także zaangażowanie polityczne na rzecz Polski, zwłaszcza w końcowych dekadach komunizmu. W wyniku mających pokoleniowy charakter procesów integracji/reintegracji powstała społeczność transnarodowa, którą określają: pochodzenie z Polski i dominacja języka polskiego, przeważająco świecka żydowskość ukształtowana przez społeczno-edukacyjne doświadczenia w ramach instytucji żydowskich w Polsce lat 50. i 60., zbiorowa pamięć o stygmatyzacji i wygnaniu z kraju, a w okresie po 1968 roku wzrost symbolicznego i politycznego znaczenia Izraela. Omówiona w artykule (re)integracja jest procesem obejmującym ponad pięć dekad – od

początkowego odnawiania łączności z rodziną i przyjaciółmi po organizowanie własnych kanałów komunikacji. Jest to historia pokolenia od wczesnej dorosłości do późnych etapów życia. Efekty tej reintegracji można postrzegać jako równoważące (jeśli nie tłumiące) traumatyczne skutki antysemityzmu i rozdzielenia. To, czy owo poczucie wspólnoty ma charakter międzypokoleniowy, będzie kwestią do zbadania w nadchodzących latach.

Bibliografia

Źródła

Anonimowe wywiady

O ile nie opisano inaczej, wywiady zostały przeprowadzone w miejscowości zamieszkania rozmówców/rozmówczyń (w domu, miejscu pracy lub miejscu publicznym).

Seria I, prowadzący wywiady: Marcin Starnawski

I/6, kwiecień 2001, Londyn

I/9, maj 2001, Londyn

I/12, maj 2001, Paryż

I/13, maj 2001, Paryż

I/19, wrzesień 2001, Kopenhaga

I/24, wrzesień 2001, Kopenhaga

I/29, wrzesień 2001, Kopenhaga

I/34, wrzesień 2001, Kopenhaga

I/37, czerwiec 2002, Tel Awiw

I/40, lipiec 2002, Aszkelon (złot; kraj zamieszkania rozmówcy: Stany Zjednoczone)

I/48, lipiec 2002, Aszkelon (złot; miejsce zamieszkania rozmówczynie: Ameryka Łacińska)

I/49, lipiec 2002, Aszkelon (złot; kraj zamieszkania rozmówcy: Izrael)

I/53, lipiec 2002, Aszkelon (złot; kraj zamieszkania rozmówczynie: Izrael)

I/55, lipiec 2002, Aszkelon (złot; kraj zamieszkania rozmówczynie: Australia)

I/59, lipiec 2002, Mullsjö, Szwecja (kraj zamieszkania rozmówczynie: Szwecja)

I/60, lipiec 2002, Mullsjö, Szwecja (kraj zamieszkania rozmówcy: Szwecja)

I/62, lipiec 2002, Mullsjö, Szwecja (kraj zamieszkania rozmówczynie: Stany Zjednoczone)

Seria II, prowadzący wywiady: Marcin Starnawski

II/3, czerwiec 2017, Naharija (złot; kraj zamieszkania rozmówczyni: Szwecja)

II/4–5, czerwiec 2017, Naharija (złot; małżeństwo, kraj zamieszkania: Australia)

II/7, czerwiec 2017, Naharija (złot; kraj zamieszkania rozmówcy: Izrael)

II/8, czerwiec 2017, Naharija (złot; kraj zamieszkania rozmówcy: Izrael)

II/9, czerwiec 2017, Naharija (złot; miejsce zamieszkania rozmówcy: Europa Zachodnia)

Seria III, prowadzący wywiady: Piotr Forecki (PF), Marcin Starnawski (MS), Anna Zawadzka (AZ)

III/2, listopad 2021, Warszawa, prowadzący wywiad: PF, AZ

III/4, listopad 2021, Warszawa, prowadzący wywiad: PF, AZ

III/19, luty 2022, Warszawa, prowadzący wywiad: PF, MS

III/25, luty 2022, Poznań, prowadzący wywiad: PF

III/32, luty 2022, *online* (rozmówca mieszka w Warszawie), prowadzący wywiad: PF, MS, AZ

III/41, maj 2022, Katowice, prowadzący wywiad: PF, MS

III/46, lipiec 2022, Legnica, prowadzący wywiad: PF, MS

III/54, wrzesień 2022, Warszawa, prowadzący wywiad: PF, MS

Prasa i strony internetowe

Bekier, S. (2018, marzec). Moja historia. *Le Monde diplomatique* [edycja polska], 2018(3), 7–11.

Fish, S. (2012–2013). Spotkanie w Legnicy. *Plotkies*, 2012–2013(54). <http://webnews.textalk.com/plotkies>

Fish, S. (2013, wiosna). Zjazd w Legnicy. *Biuletyn "Reunion '68"*, 2013(29), 14.

Foreninger. (b.d.). Det Jødiske Samfund i Danmark. Pobrano 30 listopada 2024, z: <https://mosaiske.dk/rabbinat/foreninger-3/>

Grynberg, H. (1968). Wygnanie z Polski. *Kultura*, 1968(11), 49–54.

Gryniewicz, A. (2007, jesień). Aszkelon – dwadzieścia lat temu. *Biuletyn "Reunion '68"*, 2007(19), 3, 17.

Historia mówiona / Kolekcja Muzeum POLIN. (1.04.2021). *Matka chciała, żebym wyjechał po tym wszystkim: Stefan Bekier o Marcu '68 i jego konsekwencjach* [Video]. YouTube. Pobrano 30 listopada 2024, z: <https://www.youtube.com/watch?v=kszk7vWJhLY>

Kan, A. (2008, wiosna). Jak powstał biuletyn "Reunion '68". *Biuletyn "Reunion '68"*, 2008(20), 4.

Kantor, L. (1997–1998, zima). Zapraszamy do Aszkelonu. *Biuletyn "Reunion '68"*, 1997–1998(5), 1–2.

Kantor, L. (1998, marzec 8). 20 lat represji, rozmowa z Leo Leszkiem Kantorem. *Wprost*.

Klajman, M. (2003, lato). Mini-Reunion Szczecin 2003. *Biuletyn "Reunion '68"*, 2003(13), 15.

[Listy do redakcji]. (1996, grudzień). *Biuletyn „Reunion ‘68”*, 1996(3), 4–5.

[Listy do redakcji]. (1997, czerwiec). *Biuletyn „Reunion ‘68”*, 1997(4), 6–7.

[Listy do redakcji]. (2007, wiosna). *Biuletyn „Reunion ‘68”*, 2007(18), 2–3.

[Listy do redakcji]. (2009, wiosna–lato). *Biuletyn „Reunion ‘68”*, 2009(22), 4–6.

Namysło, A., & Neja, J. (2018). Ciągłe jestem Żydem. Ciągłe jestem Polakiem: Zapis dyskusji. *CzasyPismo: O historii Górnego Śląska*, 2018(2(14)), 179–194.

Niemand, O. (1997–1998). Młodzieżowe listy korespondencyjne. *Biuletyn „Reunion ‘68”*, 1997–1998(5), 7.

Petycja: Marzec ‘68 – 50 lat później. (2018). Pobrano 30 listopada 2024, z: https://www.petycjononline.com/marzec_68_-_50_lat_pozniej

Pilpel, J., & Dajczgewand, J. (2006). Mnie to wszystko szalenie zaskoczyło... Z Józkiem Dajczgewandem rozmawia Julek Pilpel. *Plotkies*, 2006(30). <http://webnews.textalk.com/plotkies>

Rabczyńska, A. (2008, jesień–zima). Mój marzec. *Biuletyn „Reunion ‘68”*, 2008(21), 5–6.

Redakcja. (1994, grudzień). [Artykuł wstępny]. *Biuletyn „Reunion ‘68”*, 1994(1), 1.

Redakcja. (1995, jesień). [Artykuł wstępny]. *Biuletyn „Reunion ‘68”*, 1995(2), 1.

Redakcja. (2002, wiosna). Drodzy czytelnicy! *Biuletyn „Reunion ‘68”*, 2002(11), 1.

Redakcja. (2008, jesień–zima). Zmiany w Świetlicy. *Biuletyn „Reunion ‘68”*, 2008(21), 14.

Redakcja. (2011, lato). Drodzy Czytelnicy! *Biuletyn „Reunion ‘68”*, 2011(26), 1.

Serafińska, J. B., & Sobel, L. (2007–2008). Marzec 68 – w jedną stronę, wywiad z Leopoldem Sobelem (Poldkiem), Jurata Bogna Serafińska. *Migotania, przejaśnienia: Gazeta literacka*, 2007–2008(4(17)), 2–3.

Sławny, T. (1994, grudzień). Biuletyn o nas i dla nas. *Biuletyn „Reunion ‘68”*, 1994(1), 2.

Sławny, T. (1998, lato). Migawki ‘Reunion ‘68’. *Biuletyn „Reunion ‘68”*, 1998(6), 19.

Sobel, P. (2002, kwiecień 5–19). Spotkamy się w Internecie. *Słowo Żydowskie*, 2002(7–8(267–268)), 6, 8.

Sobel, P. (2006). Hatikva, nadzieja, hope 68. *Plotkies*, 2006(27). <http://webnews.textalk.com/plotkies>

Solan, M. (1997–1998, zima). Świetlica. *Biuletyn „Reunion ‘68”*, 1997–1998(5), 7.

Szwarcman-Czarnota, B. (2008, luty). Poplotkujmy o „Plotkies”: Z redaktorami żydowskiego pisma internetowego rozmawia Bella Szwarcman-Czarnota. *Midrasz*, 2008(2(130)), 30–32.

Inne źródła opublikowane (wspomnienia, wywiady, zapisy literackie, listy itp.)

Baral, S. (2015). *Zapiski z wygnania*. Wydawnictwo Austeria.

Borkowska, S. (2019). *Sekret: Historie ludzi, którzy odkryli swoje żydowskie pochodzenie*. Wydawnictwo Pascal.

Bromberg, F., Frajlich, A., & Zając, W. (2008). *Po Marcu: Wiedeń, Rzym, Nowy Jork*. Stowarzyszenie Midrasz.

- Dasko, H. (2008). *Dworzec Gdański: Historia niedokończona*. Wydawnictwo Literackie.
- Grynberg, M. (2018). *Księga wyjścia*. Wydawnictwo Czarne.
- Mieszczanek, A. (Red.). (1989). *Krajobraz po szoku* (2. wyd.). Wydawnictwo Przedświt.
- Naszkowska, K. (2017). *Wygynani do raju: Szwedzki azyl*. Wydawnictwo Agora.
- Sochańska, B. (2022). *Z Polski do Danii: Wspomnienia emigrantów marcowych*. Driada.
- Torańska, T. (2008). *Jesteśmy: Rozstania '68*. Świat Książki – Bertelsmann Media.
- Tuszyńska, A., Barczak-Perfikowska, D., Latos, G., Strzałkowska, E., & Wejman, W. (2018). *Bagaż osobisty: Po Marcu*. Dom Spotkań z Historią.
- Wiszniewicz, J. (1992). *Z Polski do Izraela: Rozmowy z pokoleniem '68*. Wydawnictwo Karta.
- Wiszniewicz, J. (2008). *Życie przecięte: Opowieści pokolenia Marca*. Wydawnictwo Czarne.
- Wiszniewska, I. (2014). *My, Żydzi z Polski*. Czarna Owca.

Filmy dokumentalne

- Fedorowski, G. (reż.). (2003). *Odloty są cenne* [Film]. Telewizja Polska (Szczecin).
- Fedorowski, G. (reż.). (2007). *Szalom Lejbuszewo* [Film]. Telewizja Polska (Szczecin).
- Hirschorn, M. (reż.). (1983). *HaNoszrim – de jødiske emigranter fra Polen* [Film]. Crone Film.
- Marzyński, M. (reż.). (2010). *Skibet/Hatikvah* [Film]. Marz Associates (Film powstał w 1970).
- Tencer, G., & Slepion, Z. (reż.). (1998). *Dokument Podróży* [Film]. Fundacja Shalom.
- Zmarz-Koczanowicz, M. (reż.). (2007). *Dworzec Gdański* [Film]. Studio Largo; Instytut Adama Mickiewicza; TVN.

Opracowania

- Artwińska, A. (2015). „Odrodziły się traumy z czasów Zagłady”: Marzec 1968 jako narracja postkatastroficzna. *Poznańskie Studia Polonistyczne: Seria Literacka*, 2015(25), 187–208. <https://doi.org/10.14746/pspsl.2015.25.8>
- Bauman, Z. (1969). The end of Polish Jewry – A sociological review. *Bulletin on Soviet and East European Jewish Affairs*, 1969(3), 3–8.
- Berendt, G. (Red.). (2009). *Społeczność żydowska w PRL przed kampanią antysemicką lat 1967–1968 i po niej*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Berendt, G. (2014). „Społeczność na pokaz”: Problematyka żydowska w działaniach władz PRL w latach 1971–1989. W M. Semczyszyn & J. Syrynek (Red.), *Między ideologią a socjotechniką: Kwestia mniejszości narodowych w działalności władz komunistycznych – doświadczenie polskie i środkowoeuropejskie* (s. 317–367). Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

- Boyarin, D., & Boyarin, J. (1993). Diaspora: Generation and the ground of Jewish identity. *Critical Inquiry*, 19(4), 693–725. <https://doi.org/10.1086/448694>
- Boyarin, J., & Boyarin, D. (2002). *Powers of diaspora: Two essays on the relevance of Jewish culture*. University of Minnesota Press.
- Brah, A. (1996). *Cartographies of diaspora: Contesting identities*. Routledge.
- Chaliand, G., & Rageau, J.-P. (1997). *The Penguin atlas of diasporas* (A. M. Berrett, Tłum.). Viking.
- Clifford, J. (1994). Diasporas. *Cultural Anthropology*, 9(3), 302–338. <https://doi.org/10.1525/can.1994.9.3.02a00040>
- Czapliński, P. (2019). Marzec '68: od tragedii do melodramatu. W A. Molisak & P. Czapliński (Red.), *Tożsamość po pogromie: Świadectwa i interpretacje Marca '68* (ss. 56–85). Instytut Badań Literackich PAN.
- Czyżewski, A. (2024). The experience of the “anti-Zionist campaign” from the autobiographical perspective of its victims (K. Bernhardt, Tłum.). *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*, 14, 210–241. <https://doi.org/10.26774/wrhm.396>
- Dąbrowska, D. (2020). March '68 from the perspective of victims – approximations (Baral, Naszkowska, Grynberg). *Prace Literaturoznawcze*, 2020(8), 213–228. <https://doi.org/10.31648/10.31648/pl.5666>
- Dahlmann, H.-C. (2018). *Antysemityzm w Polsce roku 1968* (B. Ostrowska, Tłum.). Żydowski Instytut Historyczny.
- Datner, H., & Pieńkowska, O. (Red.). (2017). *Instytut: 70 lat historii ŻIH w dokumentach źródłowych*. Żydowski Instytut Historyczny.
- Eisler, J. (1991). *Marzec 1968: Geneza, przebieg, konsekwencje*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Eisler, J. (2006). *Polski rok 1968*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Englund, M. (2022). Facing Sweden: The experience of Sweden after the forced migration from Poland during the antisemitic campaign, 1967–1972. *Studia Scandinavica*, 2022(6(26)), 93–106. <https://doi.org/10.26881/ss.2022.26.06>
- Flick, U. (2011). *Jakość w badaniach jakościowych* (P. Tomanek, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Flick, U. (2012). *Projektowanie badania jakościowego* (P. Tomanek, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Forecki, P. (2019). Marzec '68 jako pogrom: Brakująca kategoria opisu. W A. Molisak & P. Czapliński (Red.), *Tożsamość po pogromie: Świadectwa i interpretacje Marca '68* (ss. 21–55). Instytut Badań Literackich PAN.
- Gasztold-Seń, P. (2014). Siła stereotypu: Aparat bezpieczeństwa PRL a antysemityzm. W M. Semczyszyn & J. Syrnyk (Red.), *Między ideologią a socjotechniką: Kwestia mniejszości narodowych w działalności władz komunistycznych – doświadczenie polskie i środkowoeuropejskie* (ss. 277–316). Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Gebert, K., & Datner, H. (2011). *Jewish life in Poland: Achievements, challenges and priorities since the collapse of communism*. Institute for Jewish Policy Research.

- Gilroy, P. (1997). Diaspora and the detours of identity. W K. Woodward (Red.), *Identity and difference* (s. 299–346). Sage.
- Głowiński, M. (1991). *Marcowe gadanie: Komentarze do słów, 1966–1971*. Wydawnictwo Pomost.
- Głowiński, M. (2009). Figura wroga (O propagandzie marcowej). W M. Głowiński, *Nowomowa i ciągi dalsze: Szkice dawne i nowe* (ss. 92–98). Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- Górniok, Ł. (2017). Swedish policy on Jewish immigration from Poland, 1968–1972. *East European Jewish Affairs*, 47(2–3), 208–221. <https://doi.org/10.1080/13501674.2017.1397987>
- Gudonis, M. (2001a). Constructing Jewish identity in post-communist Poland part 1: ‘Deassimilation without depolonization’. *East European Jewish Affairs*, 31(1), 1–14. <https://doi.org/10.1080/13501670108577931>
- Gudonis, M. (2001b). Constructing Jewish identity in post-communist Poland part 2: Symbolic Jewishness or cosmopolitan Polishness? *East European Jewish Affairs*, 31(2), 42–54. <https://doi.org/10.1080/13501670108577949>
- Hall, S. (1994). Cultural identity and diaspora. W P. Williams & L. Chrisman (Red.), *Colonial discourse and post-colonial theory: A reader* (ss. 392–403). Columbia University Press.
- Huffnagle, H. R. (2013). *Emigration and ‘Jewish’ identity: Forging a transnational community after March 1968*. Unpublished paper. Georgetown University. https://www.academia.edu/11344100/Emigration_and_Jewish_Identity_Forging_a_Transnational_Community_after_March_1968
- Ilicki, J. (1988). *Den föränderliga identiteten. Om identitetsförändringar hos den yngre generationen polska judar som invandrade till Sverige under åren 1968–1972: En rapport från forskningsprojektet „Judisk identitet – förändringar i samband med migration” (With a summary in English): The changeable identity: On changing identity among the younger generation of Polish Jews immigrating to Sweden in 1968–1972*. Sällskapet för judaistisk forskning.
- Irwin-Zarecka, I. (1990). *Neutralizing memory: The Jew in contemporary Poland*. Transaction Publishers.
- Jaworski, P. (2017). *Most przez Bałtyk: Szwecja wobec „Solidarności” 1980–1982*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Konieczka, K. (Red.). (2018). *Marzec 1968 na Politechnice Gdańskiej oczami uczestników*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Krajewski, S. (2023). The concept of de-assimilation: The example of Jews in Poland. *Contemporary Jewry*, 43, 733–758. <https://doi.org/10.1007/s12397-023-09532-8>
- Krakowski, A. (2019). Why did the events of March ’68 in Poland go unnoticed by the majority of Americans? Why the purges of 1968 and expulsion of several thousand Polish Jews didn’t cause a strong reaction within the American Jewish community? *Kwartalnik Historii Żydów – Jewish History Quarterly*, 2019(2), 319–335.
- Kuczyńska-Koschany, K. (2017). Wiersze „suchego pogromu” – Marzec ’68 w poezji polskiej (rekonesans). *Studia Litteraria et Historica*, 2017(6), Article 1486. <https://doi.org/10.11649/slh.1486>

- Lorenz, J. (2016). Polish newcomers to Jewishness: A reflection in the wake of the revival. W N. Fisher & T. Parfitt (Red.), *Becoming Jewish: New Jews and emerging Jewish communities in a globalized world* (ss. 167–184). Cambridge Scholars Publishing.
- Makarska, R. (2019). *Morbus peregrinorum*: Doświadczenie wygnania w prozie Michała Moszkowicza. W A. Molisak & P. Czapliński (Red.), *Tożsamość po pogromie: Świadectwa i interpretacje Marca '68* (ss. 290–312). Instytut Badań Literackich PAN.
- Markusz, K. (2020). *Polak nierdzennie polski: Antysemicka kampania z Marca '68 przeciwko szefowi Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów*. Wydawnictwo Austeria.
- Mazurczak, F. (2023). Why we stayed: Polish Jews' reasons for remaining in Poland during two waves of postwar emigration. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*, 13, 108–134. <https://doi.org/10.26774/wrhm.366>
- Mędykowski, W. (2009). Echa kampanii „antysyjonistycznej” w Polsce na łamach prasy izraelskiej z lat 1967–1968. W G. Berendt (Red.), *Społeczność żydowska w PRL przed kampanią antysemicką lat 1967–1968 i po niej* (ss. 75–93). Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Melchior, M. (1990). *Społeczna tożsamość jednostki (w świetle wywiadów z Polakami pochodzenia żydowskiego urodzonymi w latach 1944–1955)*. Uniwersytet Warszawski, Wydział Profilaktyki, Resocjalizacji i Problemów Społecznych.
- Molisak, A. (2019). Zapisana wspólnota – narracja żydowskich emigrantów Marca '68. W A. Molisak & P. Czapliński (Red.), *Tożsamość po pogromie: Świadectwa i interpretacje Marca '68* (ss. 267–289). Instytut Badań Literackich PAN.
- Olszewski, E. (1993). *Emigracja polska w Danii 1893–1993*. Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk; Oficyna Wydawnicza John and John.
- Oseka, P. (1999). *Syjniści, inspiratorzy, wichrzyciele: Obraz wroga w propagandzie marca 1968*. Żydowski Instytut Historyczny.
- Oseka, P. (2008). *Marzec '68*. Znak; Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Oseka, P. (2015). *My, ludzie z Marca: Autoportret pokolenia '68*. Instytut Studiów Politycznych PAN; Wydawnictwo Czarne.
- Ossowski, S. (1984). *O ojczyźnie i narodzie*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Pęziński, P. (2014). *Na rozdrożu: Młodzież żydowska w PRL 1956–1968*. Żydowski Instytut Historyczny.
- Plocker, A. (2022). *The expulsion of Jews from communist Poland: Memory wars and homeland anxieties*. Indiana University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv21zp28z>
- Ptaszyńska, M., & Ptasiński, R. (2021). *Skalpel '68: Kampania antysemicka w środowisku szczecińskich lekarzy*. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- Reszke, K. (2013). *Powrót Żyda: Narracje tożsamościowe trzeciego pokolenia Żydów w Polsce po Holokauście*. Wydawnictwo Austeria.
- Rokicki, K., & Stępień, S. (Red.). (2004). *Oblicza marca 1968*. Instytut Pamięci Narodowej.
- Rosenson, C. (1996). Jewish identity construction in contemporary Poland: Dialogue between generations. *East European Jewish Affairs*, 26(2), 67–78. <https://doi.org/10.1080/13501679608577831>

- Rothstein, R. (2015). „Am I Jewish?” and „What does it mean?": The Jewish Flying University and the creation of a Polish-Jewish counterculture in late 1970s Warsaw. *Journal of Jewish Identities*, 8(2), 85–111. <https://doi.org/10.1353/jji.2015.0024>
- Sęczyk, W. (2009). *Marzec '68 w publicystyce PRL: Studium z dziejów propagandy*. Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Angelusa Silesiusa.
- Skalska, A. (2007). *Obraz wroga w antysemickich rysunkach prasowych Marca '68*. Narodowe Centrum Kultury.
- Sobel, L. (2009). „Budujemy nowy dom”: Polska i emigracja marcowa w materiałach opublikowanych w *Plotkies*. W G. Berendt (Red.), *Spółeczność żydowska w PRL przed kampanią antysemicką lat 1967–1968 i po niej* (ss. 218–227). Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Sobel, L. (2014). Plotkies: Dobiegamy do sześćdziesiątki... *NGP Historia / Nowa Gazeta Polska*, 2014(1), 3–5.
- Sobel, L. (2018). „Emigracja marcowa” i jej związki z Polską. W M. Kubasik & M. Żak (Red.), *Marzec '68: Przyczyny i następstwa* (ss. 123–130). Stowarzyszenie „Pamięć i Dialog”.
- Starnawski, M. (2002). Historically conscious cosmopolitans: Jewish identity and the '68 generation of Polish Jews in exile. *East European Jewish Affairs*, 32(2), 1–24. <https://doi.org/10.1080/13501670208577972>
- Starnawski, M. (2007). Emigracja „pomarcowa”: Tożsamość społeczno-kulturowa w sytuacji diaspory. W E. Waszkiewicz (Red.), *Współcześni Żydzi – Polska i diaspora* (ss. 114–154). Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Starnawski, M. (2008). When the local is transnational: Time-space, conflict and community (re)construction within Polish-Jewish émigrés' diaspora. W A. Fragoso, E. Kurantowicz, & E. Lucio-Villegas (Red.), *Local in global: Adult learning and community development* (ss. 99–118). Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.
- Starnawski, M. (2016). *Socjalizacja i tożsamość żydowska w Polsce powojennej: Narracje emigrantów z pokolenia Marca '68*. Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.
- Starnawski, M. (2017). Przestrzenie wygnania w autobiograficznych narracjach emigrantek z pokolenia Marca '68. *Przegląd Kulturoznawczy*, 2017(4(34)), 537–556. <https://doi.org/10.4467/20843860PK.17.036.8203>
- Starnawski, M. (2019a). Doświadczenie wygnania w poezji emigrantek pomarcowych: Próba odczytania socjologicznego. W A. Molisak & P. Czapliński (Red.), *Tożsamość po pogromie: Świadectwa i interpretacje Marca '68* (s. 225–253). Instytut Badań Literackich PAN.
- Starnawski, M. (2019b). Pokolenie Marca '68 na wygnaniu: Wzory integracji i zmiany identyfikacyjne. *Kwartalnik Historii Żydów – Jewish History Quarterly*, 2019(2), 389–416.
- Stępień, M. (2019). „Żydzi stali się w Polsce zjawiskiem egzotycznym, niemal wymarłym gatunkiem”: Obraz społeczności żydowskiej w Polsce w latach 70. i 80. XX wieku we wspomnieniach Żydów powracających do Polski. *Kwartalnik Historii Żydów – Jewish History Quarterly*, 2019(2), 417–431.
- Stola, D. (2000). *Kampania antysyjonistyczna w Polsce, 1967–1968*. Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.

Suleja W. (2006). *Dolnośląski Marzec '68: Anatomia protestu*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Szajda, M. (2018). Obraz Polski wśród polskich Żydów w Izraelu: Narracje przedstawicieli aliji gomułkowskiej i emigracji pomarcowej. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*, 8, 143–177. <https://doi.org/10.26774/wrhm.227>

Szajda, M. (2021). 'Out of Poland, not to Israel, but out of Poland': Factors influencing the decision to leave Poland after March 1968: On the basis of research from the 1970s (A. Kijak, Tłum.). *Kwartalnik Historyczny*, 128(5), 105–129. <https://doi.org/10.12775/KH.2021.128.SI.1.04>

Szajda, M. (2024). A microhistory of decline: Attitude of Jews in and around Dzierżoniów towards Poland in the years 1967–1968 (Z. Sikora, Tłum.). *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, 79(1), 67–94. <https://doi.org/10.19195/2658-2082.79.1.3>

Szaynok, B. (2007). *Z historią i Moskwą w tle: Polska a Izrael, 1944–1968*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu; Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Instytut Historyczny.

Szczepański, A. (2018). Tematyka legnicka na łamach "Plotkies" – gazety internetowej emigrantów Marca 1968 roku. W M. Kubasik & M. Żak (Red.), *Marzec '68: Przyczyny i następstwa* (s. 111–122). Stowarzyszenie „Pamięć i Dialog”.

Szydzisz, M. (2019). *Społeczność żydowska na Dolnym Śląsku w świetle działalności Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce w latach 1950–1989*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Oddział we Wrocławiu.

Tölöyan, K. (1991). The nation-state and its others: In lieu of a preface. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 1(1), 3–7. <https://doi.org/10.1353/dsp.1991.0008>

Urry, J. (2009). *Socjologia mobilności* (J. Stawiński, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.

Van Hear, N. (1998). *New diasporas: The mass exodus, dispersal and regrouping of migrant communities*. University College London Press.

Vertovec, S. (2009). *Transnarodowość* (I. Kołbon, Tłum.). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. <https://doi.org/10.4324/9780203927083>

Wiszniewicz, J. (2009). Przed i po szoku: Budowanie nowej tożsamości przez młodych emigrantów marcowych w Ameryce. W G. Berendt (Red.), *Społeczność żydowska w PRL przed kampanią antysemitką lat 1967–1968 i po niej* (s. 208–217). Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Włodarczyk, T. (2018). Specyfika emigracji marcowej na tle innych fal migracyjnych społeczności żydowskiej z Polski po II wojnie światowej. W M. Kubasik & M. Żak (Red.), *Marzec '68: Przyczyny i następstwa* (s. 123–130). Stowarzyszenie „Pamięć i Dialog”.

Zawadzka, A. (2023). Antisemitism, centre-periphery dynamics and anti-Zionism in Poland today (M. Jaros, Tłum.). W M. Stoetzler (Red.), *Critical theory and the critique of antisemitism* (s. 231–251). Bloomsbury Academic. <https://doi.org/10.5040/9781350281400.ch-010>

Żbikowski, A. (2018). *Żydowski Instytut Historyczny: 70 lat badań nad dziejami polskich Żydów*. Żydowski Instytut Historyczny.

A New Diaspora Space: Transnational Connections Among Polish Jews after the 1968 Antisemitic Campaign and Exile

The article discusses transnational dimensions of the aftermath of Poland's March 1968 anti-semitic campaign, which resulted in the exile of approximately half of the Jewish population of the country at that time. It highlights some typical aspects of the diasporic experience, sequencing them diachronically – early trajectories, e.g. coping with family separation, then the maintenance of community through organized reunions and global communication, and attempts at representation – and offers an overview of the networking efforts in terms of reintegration processes that can be seen as a collective response to the stigma of antisemitism and national exclusion. The article focuses on the experiences of the “March '68 generation,” that is, those Polish Jews who were raised after the Holocaust and were young adults or teenagers at the time of the Jewish exodus from Poland in the late 1960s. The author explores autobiographic narratives, looking at how post-1968 diasporic experiences were remembered and interpreted and what significance exiles and non-exiles attached to these episodes of their lives. The inclusion of the non-émigré perspectives into the diasporic framework broadens the picture of responses to antisemitism by those affected. The core data come from three series of biographical interviews with émigrés and non-émigrés taken in 2001–2023, supplemented by selections from émigré press and other autobiographical accounts. The triangulation of research data was applied in a qualitative analysis of personally narrated life stories and of texts that reflect collective efforts at maintaining ties among people for whom the 1967–1968 antisemitic campaign, forced emigration, and the resulting separation were significant biographic and community changes. The article is a contribution to the historical sociology of Polish Jewry spanning the period of five decades, from the late 1960s political crisis in Poland's communism to the 50th anniversary of the “March '68 events” in 2018.

Keywords:

diaspora; March 1968; Polish Jews; reintegration; Reunion '68; transnational studies

Nowa diaspora. Transnarodowe kontakty wśród polskich Żydów po kampanii antysemitkiej emigracji 1968 roku

Artykuł omawia transnarodowy wymiar następstw kampanii antysemitkiej w Polsce w marcu 1968 roku. Jednym z jej skutków była wymuszona emigracja około połowy ówczesnej żydowskiej populacji kraju. W artykule przedstawiono niektóre typowe aspekty doświadczenia diasporycznego – wczesne trajektorie, na przykład radzenie sobie z rozdzieleniem rodzin, następnie podtrzymanie społeczności poprzez zorganizowane zjazdy i globalną komunikację, a także próby reprezentacji. Przeanalizowane zostały procesy reintegracji, które można postrzegać

jako zbiorową odpowiedź na piętno antysemityzmu i wykluczenia narodowego. Artykuł koncentruje się na doświadczeniach „pokolenia Marca '68”, czyli tych polskich Żydów, którzy wychowali się po Zagładzie i byli młodymi dorosłymi lub nastolatkami w okresie żydowskiego exodusu z Polski pod koniec lat 60. XX wieku. Autor bada narracje autobiograficzne, przyglądając się temu, w jaki sposób doświadczenia diasporyczne po 1968 roku zostały zapamiętane i jak były interpretowane, a także jakie znaczenie przypisywali im emigranci oraz osoby, które nie wyemigrowały. Włączenie perspektywy nieemigrantów w ramy diaspory poszerza obraz „pomarcowych” doświadczeń osób dotkniętych antysemityzmem. Kluczowe dane pochodzą z trzech serii wywiadów biograficznych z emigrantami i nieemigrantami przeprowadzonych w latach 2001–2023, uzupełnionych fragmentami prasy emigracyjnej i innymi relacjami autobiograficznymi. Zastosowana triangulacja danych badawczych tworzy podstawę jakościowej analizy osobistych historii życia oraz tekstów będących świadectwem zbiorowych działań na rzecz utrzymania więzi między ludźmi, dla których kampania antysemiticka z lat 1967–1968, przymusowa emigracja i wynikająca z niej separacja były znaczącymi zmianami biograficznymi i społecznymi. Artykuł stanowi wkład do socjologii historycznej polskich Żydów, obejmując okres pięciu dekad, od kryzysu politycznego w PRL pod koniec lat 60. XX wieku do pięćdziesiątej rocznicy „wydarzeń marcowych” w 2018 roku.

Słowa kluczowe:

diaspora; Marzec '68; Żydzi polscy; reintegracja; Reunion '68; badania transnarodowe

Note:

This is a translation of the original article entitled “A New Diaspora Space: Transnational Connections Among Polish Jews after the 1968 Antisemitic Campaign and Exile”, which was published in *Adeptus*, issue 21, 2024.

Citation:

Starnawski, M. (2024). Nowa diaspora: Transnarodowe kontakty wśród polskich Żydów po kampanii antysemitycznej emigracji 1968 roku (M. Starnawski, Trans.). *Adeptus*, 2024(21), Article 3428. <https://doi.org/10.11649/a.3428>

Publication History:

Received: 2024-12-05; Accepted: 2025-01-16; Published: 2025-03-31

INSTITUTE OF SLAVIC STUDIES
POLISH ACADEMY OF SCIENCES
1954–2024